

סדנת חוקרים על משפט ושוויון

המכון הישראלי לדמוקרטיה

יום ראשון, י"ד באייר ה'תשע"ו, (22 במאי 2016), שעה 17:00

* דברי המשתתפים לא עברו עריכה ולכן יתכן שאינם תואמים במדויק את מה שנאמר בפועל.

השתתפו:

פרופ' מרדכי קרמניצר
פרופ' ברק מדינה
פרופ' חנוך דגן
פרופ' נטע זיו
פרופ' ידידיה שטרן
פרופ' דני פילק
פרופ' מימי אייזנשטט
פרופ' ישראל (איסי) דורון
ד"ר אליעזר חדד
ד"ר דנה בלאנדר
ד"ר גיא לוריא
ד"ר אילן סבן
ד"ר מיטל פינטו
ד"ר אורית קמיר
ד"ר אבישי בניש
עו"ד דן מרידור
עו"ד אלי בכר
עו"ד סמדר בן נתן

פרופ' מרדכי קרמניצר:

ערב טוב, אני רוצה לקדם את כולם בברכה. אני מקווה שיהיה לנו סמינר מעניין. אני רוצה להודות לגיא שזים והוביל את הקבוצה שלנו, ולברק שיפתח דבריו.

ד"ר גיא לוריא:

תודה שבאתם. תודה גם לברק וגם לכל מי שעזר לי לארגן את זה, לארז שאתם קיבלתם את המיילים שלו ולכל הצוות של המכון. הרעיון של הסדנא, אנחנו נעשה סך הכול ששה מפגשים. בכל מפגש נראה לי פרודוקטיבי לעשות איזושהי הרצאת פתיחה ואחר כך איזושהו דיון. הדיון יכול להיות גם היום דיון פתוח. מי שיש לו נושאים שהוא רוצה להעלות שהם לא עלו בהרצאה, מוזמן. המפגש הבא יהיה בנושא של ביקורת על המושג הליברלי של שוויון בפני החוק. פרופ' דני פינק ידבר על הביקורת הרפובליקנית. אנחנו נשלח איזושהי תזכורת לפני המפגש. אאסוף שמות של מי שירצה להתבטא.

אני רוצה גם להגיד שבסופו של דבר אנחנו מתכננים שיהיה איזושהו ספר שיהיה כתוצאה של הסדנא הזאת. מי שמעוניין לכתוב, אנחנו כמובן מזמינים אתכם, איזושהו ספר של מאמרים בעברית. זה יכול להיות מאמרים קצרים, זה יכול להיות לא קצרים. אשלח על זה מייל מסודר בימים הקרובים עם כל הפרטים הרלוונטיים. אני מזכיר שהפגישה הבאה תהיה ב-26 ביוני. גם על זה אשלח מייל נפרד.

פרופ' ברק מדינה:

תודה רבה גיא. הוזמנתי לדבר על הזכות לשוויון. בהתחלה חשבתי שמדובר בקהל שצריך ללמד אותו דברים. אני רוצה שאני יכול ללמוד מהקהל שיושב כאן, מהחברים. אני לא אתיימר לחדש לכם הרבה, אלא בעיקר לנסות למפות כמה מהסוגיות המרכזיות שטעונות הכרעה בהקשר הזכות החוקתית לשוויון. הזכות החוקתית לשוויון נמצאת באופן מובהק בשלבים של עיצוב במשפט הישראלי וגם במידה לא מעטה במשפט המשווה. אנחנו לא נכנסים לרמת הפשטה נמוכה של שאלות כמו הנגשת האקדמיה לחרדים או סוגיות של הפרדה ונשף וכל מיני דברים "קטנים" או קונקרטיים שנדונים בהקשרים הללו. גם אם אנחנו מדברים על מזה שוויון, באלו סוגים של מקרים מתעוררת שאלה האם נפגעה הזכות לשוויון, יש מחלוקות ויש אי הסכמות. הדברים הקצרים יחסית שלי לא יתיימרו למצות את כל הסוגיות. המוקד הוא לנסות למפות כמה היבטים מהסוגיות המרכזיות.

בקווים כלליים מה שאני מבקש להציע לעשות הוא לפתוח באפיון בסיסי של מה זו הזכות לשוויון והמרכיבים העיקריים של המתודולוגיה החוקתית ביחס לזכות לשוויון, כלומר איזה שאלות צריך לשאול, ובעקבות זאת להציע שלוש תשובות אפשריות לשאלות הללו או שלוש משפחות של תשובות כאשר כל משפחה של תשובות היא בעצם אפיון של גישה מסוימת.

הגישה הראשונה מבין השלוש תהיה הגישה שאפשר לכוונת אותה קלאסית, שמזהה אפליה עם התחשבות פוגענית בהשתייכות של אדם לקבוצה חברתית מובהקת כלשהי. יש כאן תפיסה שהיא בעיקרה הגישה הקלאסית כאמור לשוויון ויש לגביה לא מעט שאלות שמתעוררות, למשל באלו נסיבות הפרדה צריכה להיחשב פגיעה בשוויון, בעיקר היבטים של תוצאה לא שוויונית, אפליה סטטיסטית של שונות רלוונטית והיבטים שקשורים לכך, אבל בעיקרו של דבר הגישה הזאת היא מוסכמת במאפיינים המרכזיים שלה. אין מחלוקת על כך שאם מעשה שלטוני מסוים פוגע בזכות לשוויון במובן הזה הראשון שלה, זה נחשב מבחינה משפטית פגיעה בזכות השוויון על כל המשתמע מכך.

שתי הגישות האחרות, שאולי זה יהיה קצת יותר מעניין מבחינת הדיון שלנו, הן גישות שנמצאות עדיין בשלבי עיצוב בפסיקה שלנו. גישה אחת היא גישה שאפשר לכוונת אותה פוליטית במהותה. היא בעצם מסירה את האבחנות הקלאסיות המקובלות בין שוויון במובן החוקתי שלו לבין שוויון במובן המנהלי שלו. שורה של פסקי דין שניתנו בשנים האחרונות בבית המשפט העליון בעצם ביטלו את האבחנה הזאת, כך שכל התייחסות שאינה התייחסות שונה לאנשים, שאינה מבוססת על שיקולים ענייניים אפשר לומר, נתפסת כפגיעה בזכות החוקתית לשוויון. יש לזה משמעות רחבה יותר שעניינה האידיאל של המערכת הפוליטית, אפיון של הכנסת לא כגוף שמייצג אינטרסים אלא כגוף שאמור לאפיין את האינטרס הציבורי. ננסה לומר כמה מילים על העניין הזה, אבל הגישה הזאת כאמור, יש לה לא מעט ביטוי בפסיקה. בשלושה מקרים לפחות נפסלו חוקים של הכנסת בגין פגיעה בזכות לשוויון במובן הזה שלה, הרחב יותר מאשר המובן הקלאסי, אבל יש גם גישות הפוכות בפסיקה.

הגישה השלישית היא גישה שנקרא לה "יותר חברתית". היא גישה שמתמקדת במציאות של אי שוויון, אפליה שנגרמת בגין מציאות של אי שוויון. היא מרחיבה את המקרים שבהם אנחנו מכירים בפגיעה בזכות לשוויון בגלל תוצאה לא שוויונית. לא צריך בהכרח קשר סיבתי ישיר בין המעשה השלטוני לבין מציאות של אי שוויון. גם אם אין קשר כזה, מוכרת לפעמים פגיעה בזכות לשוויון והשאלות שמתעוררות הן כמובן מהם המקרים הללו, האם יש חובה לשלטון לאסור על גורמים פרטיים להפלות, בצד החובה שמוטלת שלא להפלות, היבטים שקשורים למסחור. עצם המסחור של שירותים מסוימים כמו בריאות, חינוך ואחרים, נתפס לעיתים כפגיעה בזכות החוקתית לשוויון והיבטים כלליים רחבים יותר של מה שנקרא אפליה מבנית. בהקשר של הגישה השלישית הזאת יש התפתחויות בפסיקה אבל עדיין קשה לומר שהגישה הזאת מבטאת באופן מובהק את העמדה המקובלת בפסיקה.

המטרה כאן היא לנסות לחשוב ביחד על גישות כלליות בהקשרים הללו ולדון בהן ברמת ההפשטה הזאת. אפשר לדבר על מקרים קונקרטיים ולנסות לסווג אותם. זו המטרה.

כמה מילות הקדמה ואז שלוש הגישות. כאמור, נקודת המוצא, ואני בוודאי לא אחדש, ודאי לא בזה לנוכחים כאן, היא שאפליה, כלומר במובן שמעניין אותנו מדיניות שגורמת פגיעה בזכות החוקתית לשוויון זו מדיניות שבה השלטון נוהג באופן שונה כלפי אנשים שונים שנכללים בקבוצת השוויון הרלוונטית והשוני הזה גורם לפגיעה באינטרסים חשובים של אנשים. בוודאי

הגדרות מטיבן, קשה לקלוט אותן בעל פה. לא נתמקד בויכוחים על הגדרות, אני רק אומר שכאשר אנחנו מנסים להגדיר גישה ביחס לזכות לשוויון אנחנו בעצם מגדירים ארבעה פרמטרים עיקריים שביחד מאפיינים גישה. שני הפרמטרים הראשונים מדברים על היקף הפריסה של הזכות החוקתית לשוויון, מתי נפגעת הזכות החוקתית לשוויון. היבט אחד הוא אלו מאפיינים של שונות בין אנשים שעליהם מבוססת המדיניות השלטונית מבססים טענה לפגיעה בזכות לשוויון. יש חוקות שבהן יש רשימה של אבחנות שמכנים אותן חשודות, כך גם בעמדות בינלאומיות. יש חוקות שבהן אין רשימה כזאת. אנחנו יודעים שבישראל יש גישת ביניים. יש חקיקה שבה יש רשימה של אבחנות אסורות כאלה, חוק איסור הזדמנויות עבודה, ועוד, אבל זאת לא נורמה חוקתית. הנורמה החוקתית היא נורמה שמבוססת על העיקרון של הזכות לכבוד האדם ושם אין רשימה, לכן השאלה האם רק אבחנה על יסוד תבחינים מסוימים נחשבת פגיעה בזכות השוויון או לא, היא שאלה פתוחה שצריך להשיב עליה תשובה אחת. בנוסף לזה צריך להשיב על השאלה אלו סוגים של מעשים שלטוניים פוגעים בזכות לשוויון, כלומר לא רק איזה בסיס של שונות אלא גם מה נחשב פגיעה בין העניין הזה של תוצאה לא שוויונית, איזה סוג של קשר סיבתי נדרש כדי שנאמר שיש פה פגיעה בשוויון, האם רק כוונה להפלות או לא, האם שונות רלוונטית, אפליה סטטיסטית, העדפה של אינטרסים של קבוצת מיעוט, מתי זה נחשב פגיעה בשוויון ומתי לא וכל מיני סוגיות מהסוג הזה. על איזה שני פרמטרים, איזה סוגים של אבחנות, אלו מאפיינים של שונות בין אנשים נחשבת פגיעה בזכות השוויון ומה המעשים שנדרשים מצד השלטון כדי שהם יחשבו לפגיעה, האם יש זכות חיובית או רק זכות שלילית ועוד היבטים כאלה.

השאלה השלישית היא כמובן היקף ההגנה על הזכות לשוויון, האם אפליה אסורה זו איזושהי כפילות מיותרת, כל אפליה היא אסורה או לא. בוודאי יש הבדל בין הגישות. בגישה הראשונה אפשר לומר שבמידה רבה כמעט כל אפליה היא בהכרח אסורה, אבל בגישות האחרות זה לא המצב. תיתכן אפליה מידתית עד כמה שזה נשמע אולי צורם לאוזן, וזה נובע מהרחבה של הזכות החוקתית לשוויון, אבל זה פרמטר חשוב בוודאי מהו היקף ההגנה על הזכות לשוויון בהינתן שאנחנו במצבים שבהם יש פגיעה בזכות השוויון. לבסוף, סעדים בהינתן שיש פגיעה שאיננה כדין בזכות החוקתית לשוויון, מהם סוגי הסעדים. בגדול, האבחנה היא בין חובה להימנע מיחס שונה, בין אם זה סעד חיובי או בין אם זה סעד שלילי. צריך להתייחס לכולם באופן שוויוני. לעומת זאת תיתכן דווקא חובה להתייחס באופן שונה. בהקשר הזה עולה שאלה מרכזית, מהו היקף החובה שמוטלת על השלטון לנקוט מדיניות של העדפה מתקנת או מה שנקרא אבחנה משווה, כלומר לא רק ההיתר לנקוט באבחנה משווה ובהעדפה מתקנת אלא החובה, כלומר כסעד בגין פגיעה בזכות החוקתית לשוויון, לנקוט במדיניות כזאת או אחרת מהסוג הזה.

כאמור, ארבעת הפרמטרים הללו של איזה סוג שונות הוא פגיעה בשוויון, איזה סוג מעשה נחשב פגיעה בשוויון, היקף ההגנה והסעד, הם פרמטרים שתשובות שונות עליהם מניבים גישות שונות ביחס לזכות לשוויון. תיאורטית אפשר לחשוב פה על הרבה מאוד גישות, אבל לשם הפשטה להתמקד כאמור בשלוש גישות שמספקות תשובות מסוימות לשאלות הללו.

הגישה הראשונה, כאמור הקלאסית, היא גישה שבעצם ביסודה עמדה שאומרת, אפליה זו מדיניות שפוגעת באוטונומיה של אדם לפעול באופן שהוא יהיה חופשי ממגבלות שהחברה מטילה עליו בגין מאפיינים שקשורים לזהות שלו. יש פה איזושהו גורם אחד שהוא גורם רלוונטי להקשר הנדון או ההשתייכות של אדם לקבוצה מסוימת, השתייכות שמקובל לכנות אותה השתייכות מכוונת זהות, איזושהי השתייכות לקבוצה שהיא מובהקת מבחינה חברתית. הנוסף לכך, ההתייחסות השונה הזאת לאנשים בגין ההשתייכות הקבוצתית הזאת שלהם, היא כזאת שהיא פוגענית בנסיבות העניין, כלומר היא מבטאת ייחוס של תכונות שליליות כלשהן לאדם, איזושהו מעמד מוסרי נחות, ייחוס של מסוכנות או דברים מהסוג הזה, כלומר נובע איזושהו מסר פוגעני מהמדיניות שהשלכות שלו הן גם מיידיות על הפרט הרלוונטי והן גם עקיפות על איזושהו עיגון של סטיגמות, של דעות שליליות בחברה וכדומה. השילוב הזה מוביל להגדרה צרה יחסית של מתי נפגעת הזכות החוקתית לשוויון, משום שצריך שיהיו המרכיבים האלה, שזה התייחסות למאפיינים שהם מכוונת זהות והאופן של ההתייחסות הוא כזה שפוגע בעצם בכבוד האדם בשל המסר שנלווה לו, וכדומה. כאמור, התוצאה היא הגדרה צרה יחסית של הזכות החוקתית לשוויון. אמנם לא צריך כוונה להפלות, אמנם לפעמים גם תוצאה בלבד של מדיניות שעל פניה היא ניטרלית תיחשב פגיעה בזכות החוקתית לשוויון, אבל יש כאן צמצום משום שרק מאפיינים מסוימים נחשבים שונות שאסור להסתמך עליה. צריך קשר סיבתי הדוק יחסית בין המדיניות השלטונית לבין התוצאה הלא שוויונית, כלומר המציאות שבה נניח מספר האנשים ממוצא עדתי מסוים בכלל הוא גדול יותר מאשר חלקם באוכלוסיה, היא מציאות עגומה אבל איננה מכוונת שלעצמה פגיעה בזכות החוקתית לשוויון. העובדה שמספר הנפגעים בתאונות דרכים מהמגזר הערבי הוא גדול בהרבה מחלקם באוכלוסיה, היא שוב מציאות לא רצויה, אבל איננה נתפסת כמכוונת פגיעה בזכות החוקתית

לשוויון על כל המשתמע מכך וכמובן נובעות מכך מסקנות לגבי סוגיות קונקרטיות לא מעטות, אבל לא ארחיב בכך.

אני רק אומר בתמצית שהמאפיין המרכזי של הגישה הזאת הוא מצד אחד הגדרה צרה יחסית, מצומצמת יחסית של היקף הזכות, אבל באותם מקרים שבהם מוכרת פגיעה בזכות היקף ההגנה, הוא רחב בוודאי. יהיה קשה מאוד להצדיק פגיעה בזכות החוקתית לשוויון. שונות רלוונטית היא בוודאי לא מספיקה כשלעצמה כדי להצדיק אפליה. התפיסה היא שעצם ההתייחסות השונה לאדם, יחוס לו של מאפיינים מסוימים בגין השתייכות קבוצתית שלו, היא פגיעה בזכות החוקתית של השוויון אפילו אם יש לזה אולי סיבות טובות. זה מקדם ערכים רצויים, השתלבות של קבוצות בחברה, במעגל העבודה או כל מיני דברים מהסוג הזה. זאת פגיעה בזכות השוויון וצריך לקיים את כל המבחנים של פסקת ההגבלה. צריך הסמכה מפורשת בחוק, צריך שהתכלית תהיה ראויה לקדם שוויון. בעיקרו של דבר, זו כמעט התכלית העיקרית היחידה שתצדיק פגיעה בזכות החוקתית לשוויון במובן הצר הזה שלה וכמובן המאפיינים של המידתיות. נלווה לעניין הזה סעד שהוא בעיקרו סעד של חובה להימנע מיחס שונה. לפעמים הוא חיובי, כלומר לתת לקבוצה שקופחה את אותה הטבה או את אותו יחס שניתן לקבוצה שקיבלה את ההטבה או סעד שלישי כולם לא יקבלו, אבל אין נטייה להעניק סעד שעיקרו תיקון מציאות של אי שוויון, כלומר חובה לנקוט אבחנה משווה או העדפה מתקנת או דברים מהסוג הזה. כאמור, הגישה הזאת היא גישה שמקובלת בפסיקה. קשה לומר עד כמה היא מצליחה לחלחל לחברה בישראל וכדומה, אבל לפחות אנחנו לא רואים מצבים שבהם השלטון באופן מוצהר, מפורש, עומד מאחורי מדיניות שיש בה אפליה במובן המצומצם הזה, הקלאסי. יש הרבה מה לומר על הגישה הזאת, מטבע הדברים, אבל אני לא אלאה אתכם. אני רק רוצה דווקא להתמקד בשתי הגישות האחרות כדי לפתוח את הדיון לסוגיות חדשות.

הגישה השנייה, אפשר לכנות אותה גישה פוליטית או גישה שהתכלית המרכזית שלה היא להסדיר את ההליך הפוליטי. כמובן הדוגמאות הקלאסיות הן ההטבות לציבור החרדי. בשורה ארוכה של פסקי דין בית המשפט מצא אותן פוגעות בזכות החוקתית לשוויון. לפחות בשני מקרים קבע שהחוק שהעניק את ההטבות הללו איננו חוקתי, הוא פוגע כשלא כדין בזכות החוקתית לשוויון. יש עוד דוגמאות לכך. פסק הדין הקלאסי בהקשר הזה מ-2012 הוא פסק הדין בעניין נאסר, ששם היה היבט של אפליה נגד הציבור הערבי, אבל החלק שמעניין אותנו הוא אפליה דווקא במישור שאיננו באבחנה בין יהודים לערבים. מדובר שם בפקודת מס הכנסה שמכוחה נקבע בפקודה עצמה שתושבי היישובים המנויים להלן יקבלו הנחה של 13% במס הכנסה והיישובים המנויים להלן היו ישובים שנקבעו, אם נגיד את זה בלשון נקייה, באופן שרירותי, אם נגיד את זה בלשון אחרת, אולי הם נקבעו באופן מושחת, אבל אולי אפילו לא היתה פה שחיתות אלא היה פה איזשהו יסוּם של התפיסה שמקובלת לא מעט בארצות הברית, של 'אנחנו חברי הכנסת שמייצגים אזור מסוים. אני אמור לקדם את האינטרסים של האזור שלי'. כנראה שהיו שם בוועדת הכספים של הכנסת נציגים שנבחרו בבחירות מקדימות בחלק מהמפלגות, מאזורים מסוימים והם הצליחו לקדם את האינטרסים של התושבים שלהם. השאלה שהתעוררה בפסק הדין היתה, מה עושים. טענו נניח תושבי מועצה אזורית תמר, השכנים שלנו במועצה אזורית ערבה תיכונה מקבלים 13% הנחה במס הכנסה ואנחנו שגרים ממש לידם, כל התנאים הרלוונטיים זהים לא מקבלים. למה? מה ההצדקה? לאף אחד לא היה הסבר למה נקבע ההבדל הזה, אבל השאלה, האתגר היה האם זאת פגיעה בזכות החוקתית לשוויון, כלומר האם יש עילה לפסול חוק כזה, כי זה היה חוק של הכנסת. במהלך שבת המשפט לא ממש הסביר אותו, גם לגבי החרדים, גם בהקשר הזה ועוד שורה ארוכה של פסקי דין כאלה, בית המשפט קובע בצורה גורפת – כל התייחסות לא עניינית היא פגיעה בזכות החוקתית לשוויון. איזושהי תפיסה שבעצם אומרת, אין מקום לאבחנות קלאסיות כאלה, אין מקום לצמצם את הזכות החוקתית לשוויון רק לאבחנה בין אנשים על יסוד השתייכות לקבוצה חברתית מובהקת כזאת או אחרת, אלא כל מעשה שלטוני שאיננו מבוסס על שיקולים ענייניים צריך להיחשב פגיעה בזכות החוקתית לשוויון. ננסה להבין מה הולך פה בעצם. בית המשפט לא אומר את זה באופן כל כך מפורש, אבל אם אנחנו מנסים להבין מה הולך פה, בית המשפט בעצם נאבק כאן באותה תפיסה שמכנים במדעי המדינה, פלורליזם, כלומר תפיסה שלפיה ההליך הפוליטי אמור להיות תוצאה שדומה לשוק חופשי, שהאינטרס הציבורי אמור להיקבע באופן ספונטני כמו יד נעלמת. יושבים מסביב לשולחן נציגי כל האינטרסים הרלוונטיים ומהמקח וממכר ביניהם אמור להניב את התוצאה של האינטרס הציבורי, כלומר עסקאות חבילה, כלומר יצוג של עוצמת האינטרסים של כל קבוצה. המודל הזה הוא מודל שיש לו בודאי מהלכים לא מעטים בשיטות מסוימות. הנשיא גרוניס היה ידוע כתומך נלהב שלו, בוודאי בספרות האמריקאית, ג'ונרד אילי כמי שקידם מאוד את התפיסה הזאת שהחוקה אינה אלא דרך ליצור מסגרת מסודרת ליצוג האינטרסים השונים, כלומר מצבים שבהם נדרשת התערבות הם רק מצבים שבהם יש איזשהו כשל בייצוג. לא ניתן יצוג מסביב לשולחן למישהו, אבל דרך המלך כמו בשוק חופשי של מוצרים ושירותים, היא שגם בפוליטיקה צריך להיות שוק חופשי של יצוג של אינטרסים וכך צריך להחליט וממילא אי אפשר למדוד האם ההטבות שניתנו

לציבור החרדי הן מוצדקות או אינן מוצדקות, משום שההטבות האלה היו חלק מעסקת חבילה רחבה. הם נתנו פה, קיבלו שם. האינטרסים השונים יוצגו ואין מקום להתערבות כזאת. העמדה שמבוטאת בפסיקה שלנו בשנים האחרונות דוחה את התפיסה. התפיסה היא שהכנסת כמו הרשות המבצעת, כמו בית המשפט, אמורים להחליט באופן ריכוזי אם אפשר לומר כך, באופן אובייקטיבי, באופן חיצוני מהו האינטרס הציבורי. אתה או את חברי כנסת לא אמורים לייצג אינטרסים צרים אלא את האינטרס בכללותו. התפיסה הזאת יוצרת כמובן הרחבה רבה מאוד של הזכות החוקתית לשוויון. אין יותר דרישה כזאת של שונות שמבוססת על השתייכות קבוצתית, על איזושהי רשימה סגורה של אבחנות חשודות, אלא כל מעשה שלטוני מחייב הגדרה אד הוק של מהי קבוצת השוויון, מהי קבוצת ההתייחסות הרלוונטית. נניח פטור משירות בצה"ל, אז קבוצת השוויון היא נניח הציבור היהודי שנקרא לשירות בצה"ל ואז אלה החרדים לא מגויסים, אלה הציונים מגויסים, הדתיים הלאומיים והחילוניים מגויסים, ולכן זאת קבוצת השוויון. מנסים לראות אם יש איזושהי שונות רלוונטית או אבחנה מתאימה ביניהם. הגישה הזאת מטבע הדברים יוצרת הרבה מאוד ערפול, משבשת את כל הסדר, המתודולוגיה המקובלת של דיני זכויות האדם משום שאתה לא יכול לדעת אם יש פה בכלל גם זכות לשוויון לפני שביירת מהי התכלית. אם יש שונות רלוונטית אז אולי זה מלכתחילה מבטל את הפגיעה בזכות לשוויון. יש פה איזה שהם קשיים מתודולוגיים לא מבוטלים. התפיסה היא שכמוהו מצד אחד הרחבה רבה של הזכות החוקתית עצמה, של המקרים שבהם מוכרת פגיעה בזכות לשוויון, מן הצד ההפוך היקף הגנה מצומצם יותר, כלומר במקרים רבים יותר תוכר החוקיות של פגיעה בזכות לשוויון משום שהתכליות האפשרות הן רבות יותר. הגישה הזאת, יש לה בעיה לפחות לחוקרי המשפט משום שבית המשפט לא מסביר לנו מה הולך שם, אז יש פה מידה של ספקולציה, של יחוס לבית המשפט גישה מסוימת, אבל אני חושב שהיא מסבירה לא רע מה קורה. למשל אחת הבעיות, כשדובר בפסקי הדין שעסקו בהטבות לציבור החרדי, בין אם עניין פטור משירות בצה"ל ובין אם עניין של גמלת הבטחת הכנסה גם לתלמידי ישיבה שנשללה מסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה, נטענה שם הטענה של יש כל מיני תכליות שיכולות להצדיק את האבחנה כי אלה קבוצה תרבותית יחודית, שימור תרבותי, מניעת היטמעות, חופש דת, חופש מצפון או כל מיני טיעונים שיכולים היו לפחות להלכה להצדיק את האבחנה הזאת, ובית המשפט בעצם סירב לבחון את הטענות האלה, סירב להתייחס ברצינות לשאלה האם התכליות האלה מספיקות כדי להצדיק את האבחנות האלה. אני חושב שהוא עשה את זה מתוקף העמדה שיש כאן איזושהו ניסיון להצדיק הצדקה בדיעבד של החלטה שהתקבלה. מה שהטריד את בית המשפט היה שההחלטות בנושאים הללו של הטבות לציבור החרדי, ואני מביא את זה כמובן רק כדוגמה אחת, נעשו על פי תפיסה של ציבור של אינטרסים, כלומר אוסף של אינטרסים שיוצגו. הרוב בכנסת לא העניק את הפטור משירות בצה"ל לציבור החרדי כי הוא שוכנע שיש שיקולים ענייניים להעניק את הפטור הזה, אלא מתוקף איזושהי פשרה פוליטית, אתם תתמכו בעמדות שלנו בתחומים אחרים ואנחנו ניתן לכם את הפטור הזה כי אין לנו ברירה, אנחנו צריכים אתכם בקואליציה, ובמובנים האלה הקביעה של בית המשפט, אני בכלל לא נכנס לדיון האם יש הצדקה לפטור הזה או לא. הפטור הזה, חזקה לגביו שהוא ניתן משיקולים שאינם מוצדקים, מבטא את העמדה שהתכלית המרכזית של הזכות החוקתית לשוויון, התכלית היא לטייב, להשביח את ההליך הפוליטי עצמו, לגרום לכך שההליך הפוליטי יהיה ענייני. אתם רוצים לתת פטור משירות בצה"ל לתלמידי ישיבות? תשקלו שיקולים ענייניים. יכול להיות בהקשר הזה שדווקא החוק, מה שנקרא השוויון בנטל, לפני שהוא תוקן, שנקבע בנסיבות שבהן הציבור החרדי לא היה בקואליציה בכנסת הקודמת, יכול להיות שהוא דווקא כן היה זוכה למידה רבה יותר של שיקול דעת מבחינת בית המשפט משום שהוא נחקק משיקולים שהם במידה לא מעטה ענייניים, של הכרה בקשיים המעשיים לגייס את כל הציבור וכדומה. כאמור, יש פה מידה מסוימת של ספקולציה משום שבית המשפט לא מסביר לנו בצורה ברורה את הגישה.

הגישה השלישית שעוסקת בתחום אחר היא גישה שעיקרה השאלה מתי נפגעת הזכות החוקתית לשוויון מבחינת התוצאות. אנחנו יודעים שיש שתי סיבות עיקריות לאי שוויון בחברה בישראל. ודאי יש פה מומחים גדולים ממני בעניין הזה. סיבה אחת היא הסיבה של אפליה על ידי גורמים פרטיים. החברה שלנו איננה חברה שיש בה מידה רבה של הפנמה של האיסור להפלות. יש בה עוינות רבה בין הקבוצות. זה נובע מכל מיני סיבות שקשורות להפרדה במגורים והפרדה בחינוך ולשערים השונים שאנחנו חיים בהם בחברה. תהא הסיבה אשר תהא, גורמים פרטיים מפלים לא אחת אחרים וזה יוצר בודאי תוצאות של אי שוויון בשוק העבודה, בשוק הדיור וכו'. הסיבה האחרת לאי שוויון בחברה בישראל נובעת מתופעה של מסחור. דני בוודאי ירחיב על זה בפעם הבאה. העובדה שיש שוק חופשי, מעצם טיבעו שוק חופשי יוצר אי שוויון משום שיש שכר שונה ויש מוצרים שיש להם מחיר חיובי כלשהו שצרכנים מסוימים אינם יכולים להרשות לעצמם לרכוש את המוצר במחיר הזה. הם נאלצים לא לרכוש מוצרים מסוימים, בין אם זה בריאות, בין אם זה חינוך ובין אם זה שורה ארוכה של מוצרים אחרים. הדוגמאות הקלאסיות שנותנים בעניין הזה, שבארצות הברית מציעים לאסירים, אתה יכול להיות בכלא בתנאים הרגילים או אם תשלם, תקבל שדרוג של

תנאי המאסר שלך. אנחנו לפעמים אולי מזעזעים מזה, אבל בעצם זה קורה לא אחת אצלנו בשדה התעופה, להבדיל, שאתה יכול לעבור בידוק במסלול הרגיל או בידוק למי שמשלם יותר במסלול של מחלקת עסקים.

השאלות שמתעוררות, מתי תוכר הפגיעה בזכות החוקתית לשוויון בהקשרים הללו. כאמור, יש פה אוסף של שאלות. אני רק אגיד אותן באופן טלגרפי. יש תפיסה אחת של אפליה מבנית. אפליה מבנית בעצם מדברת על מצבים שבהם יש מציאות לא שוויונית ביחס לפרמטרים מרכזיים שיש לגביה מתאם בין השתייכות לאותן קבוצות חברתיות מובהקות שבגישה הקלאסית הן עילה לשוויון, לבין מצב חברתי כלכלי, תוחלת חיים, הכנסה, נגישות למקומות תעסוקה, למקומות בשירות הציבורי וכדומה. התפיסה היא שעצם קיומה של אפליה מבנית היא מתארת איזשהו מצב שבו אי אפשר לשים את האצבע ולומר, הנה, זאת מדיניות מפלה, אתם קובעים מבחן פסיכומטרי, קבלה לאוניברסיטה שהוא מפלה וזה לא בסדר, אלא המציאות כשלעצמה היא תוצאה של המכלול של האפליה המבנית, מכלול הגורמים שתיארנו. הטענה היא שזה כשלעצמו צריך להיחשב פגיעה בזכות לכבוד ודרכו בזכות לשוויון משום שהאדם נתקל בחסמים או באפשרות לממש את האינטרסים החשובים שלו בשל השתייכותו לקבוצה חברתית מסוימת והתפיסה היא שבמקרים הללו יש להכיר בזכות החיובית לשוויון ולא בזכות השלילית, כלומר חובה שמוטלת על השלטון לפעול באופן אקטיבי כדי לצמצם את האפליה המבנית וזה יכול להיות באמצעות חיוב השלטון למנוע אפליה במגזר הפרטי. זה יכול להיות באמצעות חובה לנקוט העדפה מתקנת, אבחנה משווה בהקשרים כאלה ואחרים. כל זה ענף אחד של העניין הזה. יש על זה דיון בפסיקה. יש פסק דין אלחנתי שעסק באפליה בקרנות הפנסיה הוותיקות, שם כאשר האישה המבוטחת בקרן הפנסיה הוותיקה נפטרה לפני בן זוגה, אז האלמן קיבל רק אחוז נמוך יחסית, 20% נדמה לי מהפנסיה שלה ואילו במצב ההפוך האלמנה קיבלה 100% מהפנסיה. הוסכם שיש פה פגיעה בזכות החוקתית לשוויון של הנשים דווקא, אבל הסוגיה התעוררה משום שהכנסת חוקקה חוק שאסר את האפליה הזאת ואז בוטל החוק הזה מסיבות שונות. בית המשפט היה נכון להכיר בכך שביטול החוק הוא פגיעה בזכות החוקתית לשוויון משום שהכנסת, חובה עליה לפעול כדי לתקן אי שוויון מהסוג הזה. בסופו של דבר העניין לא נפתר משום שבית המשפט נתן לכנסת זמן לתקן. לדעתי עד היום זה לא נפתר. זה נדון, אבל זה רק כדוגמה לסוגיה הכללית, אבל בית המשפט באופן כללי איננו מכיר עדיין בחובה לפעול לתיקון אי שוויון, כלומר היבט חיובי של הזכות לשוויון.

הדבר האחרון הוא העניין הזה של מסחור. התפיסה היא שבהקשרים מסוימים מסחור של שירותים יחשב פגיעה בזכות החוקתית לשוויון. עצם דרישת המחיר יחשב פגיעה בזכות לשוויון. דוגמה זה פסק הדין בעניין עדאללה נגד שר הרווחה. דובר שם בעניין הזה של חיסונים. יש תופעה גוברת והולכת שבה אנשים בוחרים לא לחסן את ילדיהם מכל מיני סיבות, בחלקן מסיבות דתיות. כדי למנוע את התופעה הזאת, יש אינטרס ציבורי בחיסון האוכלוסיה, נקבע קנס. מי שלא יחסן את ילדיו יאבד חלק מקצבת הילדים. הטענה שנטענה שם היא בעצם טענה שאומרת שיש פה פגיעה בזכות לשוויון משום שבהנחה שזה משקף חופש דת, מימוש של אינטרסים דתיים, אנשים עשירים שמבחינתם עוד 100 שקל, פחות 100 שקל בחודש מקצבת ילדים הזאת זה לא מה שישנה שום דבר ואז הם יכולים לממש את חופש הדת שלהם ולא לחסן את ילדיהם ואילו אנשים עניים שקצבת הילדים היא מרכיב חשוב בהכנסה שלהם נאלצים בעצם לפגוע בחופש הדת שלהם. בית המשפט קיבל את הטענה הזאת. בית המשפט את הטענה על פגיעה בזכות השוויון. הוא אמר, הפגיעה היא מוצדקת בשל האינטרס החשוב שבחיסון, אבל עצם הקביעה של מחיר כאן היא פגיעה בזכות לשוויון כאשר המאפיין החשוב הוא אבחנה בין קנס לבין מחיר. זה לא שהכנסת קבעה, אסור, זאת עבירה לא לחסן את הילדים, אלא הכנסת הסתפקה באמירה, מי שלא מחסן את הילדים יאבד חלק מקצבת הילדים. האפיון הזה של מחיר ולא כקנס ולא כהטלת אחריות פלילית, דווקא הוא שנתפס לפעמים כמקל, היה כאן העילה לאי הכרה בכלל שיש פה פגיעה בזכות לשוויון. אני לא מתיימר לטעון שזאת גישה שנוהגת. אנחנו יודעים, יש הפרטה של החינוך, יש הפרטה של הבריאות. בית המשפט דווקא מנסה לא מעט להיאבק בתחום של הפרטה בבריאות, של השירות הרפואי הפרטי אם כי מעילות אחרות, אבל באופן כללי זו עדיין לא הגישה הנוהגת.

התפיסה היא שכן יש בוודאי הגישה הקלאסית לשוויון. בית המשפט נכון בהקשרים מסוימים להרחיב אותה. ההרחבה היא כאמור לא חד מימדית משום שהרחבת היקף הפריסה מתבטאת לפעמים בצמצום היקף ההגנה. אני חושב שלכל הפחות יש מקום להבחין בין גישות ולומר, מעשה שכלי מסוים פוגע בזכות החוקתית לשוויון במובן הזה שלה ולכן מתחייבת הגנה מהסוג הזה עם הצדקות מסוימות למה זאת פגיעה בשוויון, למה היקף ההגנה הוא כזה וכי ואין מקום לגישה שיש לה לא מעט ביטוי בפסיקה שלנו, של איזושהי התייחסות סל כזאת, נו, זו פגיעה בשוויון כך או אחרת ועוברים בחטף הלאה מהר מאוד לשלב השני של הבחינה החוקתית מבלי שאנחנו עושים את האבחנות הנחוצות.

פרופ' נטע זיו :

שאלה פרלימינרית לגבי הפרוייקט. הוזמנתי למשפט בשוויון והשאלה אם אנחנו מתעסקים בשוויון ואחר כך שואלים שאלות לגבי התפקיד של המשפט או יותר בכיוון שברק עכשיו דיבר, על השוויון במשפט. אני חושב שנקודת המוצא של ברק היתה מאוד משפטית. השאלה אם אלו באמת השאלות שאנחנו רוצים לדבר עליהם. קצת קראתי את המכתב ששלחתם אלינו ושם דובר על שוויון בפני החוק, אז כביכול אנחנו כן מדברים על שוויון. באותה נשימה אמרתם שהשוויון הזה נתפס באופן ביקורתי. השאלה למה הוא נתפס באופן ביקורתי. אולי הוא נתפס באופן ביקורתי בגלל שאנחנו התרכזנו רק בסוג א' של השוויון הקלאסי של קבוצת החשודות. האם אנחנו חושבים שיש מקום לחזור חזרה back to basics, כי זאת שאלה טובה בעיניי. אנחנו כל כך ביקרנו את עיקרון השוויון והפלגנו למקומות אחרים לשאול שאלות לגבי פערים כלכליים, אי שוויון מובנה ושאלות של שוק. אני לא בדיוק קוראת לזה מסחור כי מסחור מניח שמהו היה ציבורי ועכשיו הוא הפך להיות פרטי, אבל זה הרבה יותר מורכב, יחסי הגומלין האלה בין שלטון לבין שוק ואם השאלות האלה מעניינות אותנו, אי שוויון כלכלי. השאלה אם אנחנו קודם כל רוצים להתעסק בשאלות של שוויון בכלל ואחרי זה לשאול את השאלות של התפקיד של המשפט או שאנחנו נמצאים בתוך המסגרת המשפטית הנוחה אולי לדבר על השאלות הקשות האלה. כל דרך היא טובה אבל אם הפרוייקט הזה רוצה באמת לשים את המשפט במרכז או את השוויון כנקודת מוצא.

פרופ' ברק מדינה :

אני כמוך פה, רק הוזמנתי לדבר על המשפט. כל אחד מדבר על מה שהוא מבין. אני חושב שהתשובה היא בוודאי שזה לא להתמקד רק במשפט. הבחירה של הקבוצה שיושבת כאן, שלא כולם משפטנים ומשפטניות מעידה על כך. דברי הפתיחה שלי נועדו רק למקם את העניין של המשפט ושוויון כדי לצאת משם, לא כדי להישאר שם, זאת אומרת כדי לראות, הנה זה כבר מה שיש ואנחנו רוצים ללכת למקומות אחרים.

פרופ' חנוך דגן :

אני חושב שדרך אפשרית לחשוב על זה, זה להתחיל בקשר בין שוויון לבין לגיטימציה המשפט. כשאנחנו מדברים על דיני השוויון, שזה כבר משפט שעוסק בשוויון, אנחנו מניחים שהמשפט הוא לגיטימי. כדי להניח שהמשפט הוא לגיטימי אנחנו צריכים להניח שלמשפט יש סמכות מוצדקת אפריורית לפחות לתבוע את המונופול על הכוח בחברה וזה כשלעצמו יכול לחייב איזה שהן תפיסות של שוויון שאחרי זה כשנחזור למשפט נוכל לדבר על מה עושים עם הדברים האלה. גם השאלה של האם כאשר אנחנו חושבים על שוויון במשפט נכון לעשות את זה כמו שאנחנו רגילים לעשות, שזה באופנים שמתחילים פה קדם. מניחים שקודם כל יש חוקה ואחרי זה יש משפט בין אנשים או שאנחנו מתחילים באופן שהוא קצת יותר אורגני אני חושב לאופן שבו אנשים מתנהלים וגם פחות מניח כמובן מאליו את לגיטימיות המדינה. קודם כל הוא שואל את השאלה האם יש לי חובה בכלל להתייחס אליך בהליך שוויון ואז מושך לשם. זה יכול גם להביא לתוצאות שונות לגמרי, אבל שוב, זה במסגרת ההערות המקדמיות.

עו"ד דן מרידור :

אני מצטער על האיחור. לא שמעתי את דברי ההארה של ברק ואני לא רוצה להיכנס לתוך דלתות פתוחות. אני מציע להיזהר מהרחבה יתרה של העניין השוויון בדיון פה כי אם תחליטו שזה מעניין בפני עצמו אלא רוצים שתהיה איזושהי תוצאה שהיא משמעותית למה שקורה במדינה היום בסופו של דבר, אני חושש מהרחבה יתרה כי אנשים, אני יכול להגיד ברוך השם, לא שווים שאני טיפש והוא חכם או הוא חרוץ ואני כזה. פשוט כל אחד אחר וגם אין סיבה שכולם יהיו שווים. השוויון הוא לדברים מסוימים. אנחנו לא רוצים שכולם יהיו שווים. זה נשמע לי שיטה קומוניסטית. אני רוצה לדאוג לשוויון בחלק מהדברים. זה דבר אחד. זה עניין של תפיסת עולם. אני חושב שאמרתי דברים שהם לא במחלוקת, שאנשים האלה לא נולדו שווים. הם לא נולדו שווים לא בזכויותיהם. הם פשוט נולדו שונים. אחד נולד כזה ואחד נולד כזה ואני רוצה שהמדינה, שאלה אחת, או גם הפרטים, שוב שאלת - - - אהרון ברק בתחולת חוקי היסוד שלנו ביחסים עם הרשות וגם ביחסים עם בני אדם, נושא שעלה הרבה. לא ניכנס לזה עכשיו. זאת שאלה. אני חושב שאנחנו צריכים להיזהר מלעסוק בשוויון בכלל, כי היא שאלה - - - והיא לא פרדיגמה משפטית, היא משהו פילוסופי היסטורי תרבותי עצום שאפשר לטפל בו בהרבה מאוד דיסציפלינות, האם ראוי, איזה מן

סוג שוויון, איך עושים שוויון, האם צריך להביא לכך שכולם, יהיה להם בדיוק את אותה כמות של כסף בבנק או לא, או רק ההזדמנות להשיג את הכסף. זו שאלה גדולה מאוד. אם אני אגיד את דעתי, אנחנו נצטרך להפליג רחוק מדי, לכן אני הייתי מנסה לצמצם את זה לדברים שהם יותר אולי בשאלה ראשונה, מה אנחנו מתכוונים במילה שוויון. אנחנו רוצים באמת להביא לשוויון בין האנשים. צריך לדאוג שיהיה מינימום שאני רוצה לדאוג לו. בעיניי חס וחלילה שכולם יהיו שווים בסוף. אני רוצה שכל אחד יהיה שונה ויתפתח אחרת ותהיה לו אפשרות אחרת. אם הוא לא רוצה לעבוד, שלא יעבוד. אם הוא כן רוצה להיות עשיר, כן יהיה. אני ארצה שיעשה בהגינות. אני לא רוצה לעשות את כולם שווים זה לזה במובנים רבים. בחלק כן. השאלה היא באמת מהו החלק, וזה חלק, באמת שאלה פילוסופית תרבותית וגם שאלה משפטית. אני מציע לצמצם את זה לנושאים שבליבת שאלת השוויון. אנחנו במצב נורא במובן הכי בסיסי של השוויון בחלק מהבעיות בארץ, ביחסים בין עדות, בין יהודים לערבים, בנושאים הרבה יותר רציניים. לדעתי אנחנו צריכים להשפיע, אם מותר להגיד, המכון לדמוקרטיה, על דברים שהם הרבה יותר רציניים והם קשים, ויש לנו בעיה קשה. בימים האחרונים אפשר לראות את זה, הביטויים האלה שנשמעים והמדיניות שננקטת. אני חושב שכדאי לעסוק בדברים שהם בליבת השוויון ולא בשאלות הקשות. במקובלות בעולם, מה שקוראים המתקן, אם יש כזה, או הנאור, כל המילים היפות האלה, יש דברים שמקובל שלא יכול להיות אחרת, ואצלנו בחלקם זה אחרת. הייתי מנסה להתמקד דווקא בדברים האלה שהם יותר בליבה ופחות בשוליים.

פרופ' דני פילק:

אני מבין למה אתה מתכוון. אני מבין שלא התכוונת לדומות, אבל עדיין אפשר לטעון לשונות ולמה שבתפיסה הליברלית קוראים - - -. זה דבר אחד. דבר שני, בתפיסה נגיד לא ליברלית אפשר לדבר על שוויון בפגיעות, זאת אומרת אנחנו כולנו שווים כבני אדם, בעלי חיים. כולנו שווים באפשרות להיפגע, זאת אומרת לא צריך לקבוע זהות. דרך אגב, אפרופו המשנה המרקסיסטית - - -, הוא כתב, כל אחד על פי יכולתו וכל אחד לפי צרכיו כי הוא ביקר את הסוציאליסטים הגרמנים על זה שהם דרשו שוויון. הוא לא האמין בשוויון, אז דווקא המסורת המרקסיסטית היא לא שוויונית. לא שאני מזדהה עם זה. אני רק אומר שזה לא שוויוני.

אני לא בא מתחום המשפט, לצערי. הייתי רוצה להבין אבל גם לא מבין כלום בתחום. כפי שאני הבנתי את הפרוייקט, חלק מהפרוייקט זה היה דווקא לשאול לגבי צמצום המושג שוויון לשוויון בפני החוק, כי אם הדיון הוא דיון פנימי אני יכול ללמוד הרבה. אני אבוא כשומע, לא מעבר לזה, כי אין לי מה לתרום. אם מדברים על שוויון כמשהו ששוויון בפני החוק להיפך, הוא יכול להיות אחד הביטויים של תפיסה יותר רחבה שמניחה שיש בעיה שקיים אי שוויון, אז השאלה היא אחרת ופה אני חושב שהנחה לגבי מה - - - ומה בשוליים היא הנחה שיכול להיות גם במידה מסוימת אפילו דיסציפלינארית כי בשבילי נגיד בליבת אי השוויון שמישהו שנולד בנצרת, תוחלת החיים שלו שמונה שנים נמוכה יותר ממישהו שנולד ברעננה. מבחינתי זה משהו הרבה יותר רציני והרבה יותר בליבה של מה שמקומם אותי באי שוויון מאשר חלק מהדברים ששייכים לגמרי לתחום המשפט. אני מודה, זה לגמרי דיסציפלינארי אבל אני אומר, ההנחה של מה בפנים ומה בחוץ או מה הליבה, ואני מסכים, שוב, נתתי דוגמה של שמונה שנים פער בתוחלת חיים כי זה לא איזוטרי לחלוטין, אבל זה עדיין לא בתחום העיסוק המשפטי היום יומי. אני חשבתי שחלק מהעניין זה לשאול שאלות בדיוק לגבי הגבולות של עד כמה להגיד שוויון בפני החוק הוא כבר אמירה פוליטית, אידיאולוגית לגבי איך אנחנו כחברה תופסים מה גבולות השוויון.

פרופ' מרדכי קרמניצר:

יש לנו הנחה אחת, שיש שוויון דרך הדיסציפלינות. מבחינתי זו התשובה שלי לשאלה. יש שוויון דרך הדיסציפלינות ולכן אין פה איזו הנחה שהמשפט, יש לו יותר מה להגיד על שוויון, לכן כל הדיסציפלינות ודרכי החשיבה והתפיסה השונים הם - - -

פרופ' חנוך דגן:

אני חושב ששוויון בפני החוק חייב להתקומם כנגד התופעה שאתה אומר ולכן לטעון שמה שאתה אמרת בסיפא חייב להיות לא נכון, כי זה פשוט מבוסס על הבנה של שוויון בפני החוק כאילו הוא כל כך מינימליסטי שהוא לא יודע להתקומם על זה.

עו"ד דן מרידור :

יש ויכוח מה התפיסה של החוק. הפסיקה לגבי המינימום - - - של דליה דורנר בזמנו זה שאלות בדיוק כאלה.

ד"ר אורית קמיר :

אני שמחה שנטע התחילה כי אני חשבת שאני היחידה שלא ברור לה איך בדיוק ממסגרים. אני אחסוך להם את ה'אני מאמין' שלי ואני אשאל תכלס, כי כשדני דיבר, נזכרתי, כשאני מלמדת את הדברים שהוא אומר על מרקס, מאמרו הקטן והחשוב בספר שוויון ואי שוויון שיצא לפני עשור בערך, יש לנו לקט אדיר של מאמרים, המון מאמרים על שוויון ואי שוויון כשהמטרה היתה להשתמש בהם ללמד בבית ספר. השוויון ואי שוויון בקשת אדירה של הקשרים, חלקם משפטיים, רבים מהם לא, כל תחומי החיים, יש מקראה כזאת ויש את הדיון הישראלי. זה לא התיישן בעשר שנים. אני משתמשת בזה להוראה. זה פחות או יותר אקטואלי. הקרח שאמור לצאת מכאן, תשימו אותו ליד, על המדף, במה הוא יהיה שונה מהקרח שכבר יצא.

ד"ר גיא לוריא :

הנושא של הרעיון של הסדנא בעיניי זה להסתכל על משפט ושוויון. אני חושב שכן אפשר להסתכל על איתגור של התפיסות הדיסציפלינאריות המשפטיות של מה זה אומר שוויון בפני החוק, תפיסות שהן שונות, תפיסה היסטורית שמכניסה את הדיון הזה לקונטקסט היסטורי.

ד"ר אורית קמיר :

נדמה לי ששניים מהדוברים לפניי אמרו שאולי המטרה הכי בוערת כרגע היא לא המחקר האקדמי אלא החברה הישראלית בסיטואציה הספציפית שלה ואם זה מה שהם אמרו אני מצטרפת.

עו"ד דן מרידור :

זה מה שאני אמרתי.

ד"ר אורית קמיר :

ספרים על שוויון ממש לא חסרים. יש ספריות אין ספור על שוויון. לא נראה לי שהתרומה הגדולה שלנו למדע הטהור שווה את המאמץ.

אני אגיד מה תרומתי לספר הזה שדני כתב בו על מרקס. אני כדרכי אומרת פחות או יותר אותו דבר תמיד, ששוויון הוא לא ערך שעומד בפני עצמו. שוויון הוא ערך שבא עם משהו. באופן קלאסי ליברלי זה שוויון החירות. אני מציעה כאלטרנטיבה את שוויון הכבוד הסגולי כמו שאני קוראת לזה. חשבת שבוזה אנחנו רואים עין בעין, אני מקווה. אני יכולה להביא עדות מהשטח שאני רואה אותה צומחת לנגד עיניי משנה לשנה בטור הנדסי, שבציבור הישראלי יש סירוב מוחלט להכיר בשוויון הכבוד הסגולי. זה התחום שלי, שוויון הכבוד הסגולי, וזה משהו שבהתחלה הפתיע אותי ואחר כך למדתי להתרגל לו כשאני נכנסת לקבוצות ועכשיו זה במימדים כאלה שאני צריכה להיזהר כשאני מנסה לדבר על זה, כי לא רק שזה לא קונצנזוס וזה לא מובן מאליו, אלא זה חתרני, שמאלני וקורא תיגר. אני אתן דוגמא מאיפה זה בא. אני מצטערת שזה נשמע קצת אנקדוטלי, אבל אני חושבת שדוגמא שווה אלף. זה כמו תמונה. לפני כמה שנים שכן שלי ברחוב עוזיאל, שהוא אמנם חרדי אבל מטפל הוליסטי אלטרנטיבי, חצי שנה בניו יורק. הזמנו אינסטלטור לתקן נזילה בין הדירות שלנו. האינסטלטור, רחמנא ליצלן, נשוי לאישה שאינה יהודיה ואני הוצאתי אותו רועד באיזשהו שלב. כשבאתי הוא היה במצב שהוא לא יכול היה לעבוד או לדבר ונאלצתי להתערב בגלל שהשכן שלי שהיינו ביחסי ידידות מאוד קרובה ניסה לשכנע אותו להתגרש מאשתו שאינה יהודיה בגלל שאיך הוא לא מבין שאין לה נשמה וכשגויות מתחתנות עם יהודים זה בשביל לינוק את הנשמה. הם בעצם ערפדים. הדבר הזה שאז באמת, המילה פרימיטיבי אפילו לא הספיקה להגיע לקרסולי השוליים, אני מתנצלת ידידיה, אני לא האמנתי שיש דברים כאלה. היום אני נתקלת בזה בקהלים בבחינת המובן מאליו. לדבר על שוויון זה בדיוק כמו בכל הספרים האלה על שוויון האישה ביהדות שנכתבים על ידי רבנים אורתודוקסים, שבוודאי שיש שוויון מתוך שונות. נשים נועדו בעולם לעשות א', גברים נועדו לעשות ב' ויש שוויון. כל אחד מקבל את הזכויות שמגיעות לו. לערבים יש

זכויות של מי שאין לו נשמה. זה שצועקים את זה במגרשי הכדורגל זה לא מטאפורה, כי במדינת ישראל אין מטאפורות. מה שאנחנו אומרים אנחנו מתכוונים. פעם קראו לזה דוקו, היום זה פונדמנטליזם. זה אותו דבר. אין לנו מטאפורות. כשאומרים לערבים אין נשמה, לערבים אין נשמה. כשנותנים להם שוויון, אז זה בתור מה שמגיע להם, כמו שאשתו הערפדית של האינסטלאטור היא לא בן אדם. כל זה כדי להמחיש את הנקודה שמבחינתי האישית המקום שממנו צריך להתחיל, נטע אמרה, אולי נלך לבייסיקס. הבייסיקס מבחינתי זה שוויון הכבוד הסגולי. זה לא רק השוויון שהוא לא מוכר במדינת ישראל. שוויון הכבוד הסגולי היום, לא רק שזה לא ערך קונצנזואלי, זה לא רק שזה לא ערך במחלוקת. אני לא יודעת אם יש 50% שמכירים בו ככזה, אז אם אנחנו רוצים להגיד משהו אקטואלי, אני באופן אישי הייתי מתחילה משם.

פרופ' יודיה שטרן:

אני לא הייתי שותף לארגון אבל אני אגיד מה אני חושב שיכול להיות דבר שיכול לתת תזה לעניין הזה ולהועיל אולי בסופו של דבר ולא רק מחקר לשמו למרות שהוא נשמת אפנו כמובן. אני חשבתי, כמו שגם עלה יפה מאוד ממה שברק הציג לנו, השופטים שלנו, השופטים בעליון, שופטים בכלל, אין להם משנה סדורה על מה זה השוויון בסופו של דבר, מה מגבלותיו מנקודת הראות של תפקיד המשפט בהשגת שוויון. שמענו פה כמה דברים. זה נשמע אחווה פתוחה ואני חושב שהפורום הזה יכול לקחת על עצמו לנסות להציע לשופטי ישראל באמצעות מחקר, אבל מתוך משימה מוגדרת מה יכול להיות התוכן של מחויבות לשוויון לא בעולם המחקר ולא במדינת רורטיניה, אלא כאן בישראל עם המתחים, עם הבעיות, עם המיוחדות, עם הרגישות החברתית, עם זה שזה מדינה גם דמוקרטית וגם יהודית מתוך ראייה של אחריות של קבוצה אינטלקטואלית שחושבת על זה, מוכנה להשקיע זמן בזה כדי להציע. זה לא צריך להיות כמובן מניו. זה לא יהיה מניו כי הוא במחלוקת, אבל מחשבות מסודרות שזה אומר בעצם לשקול לא רק מה זה שוויון אלא מה תפקיד המשפט בהשגתו, מה הרלוונטיות במשפט, מה לא רלוונטי. אני חושב מתוך ערנות לחברה שבה אנחנו חיים. אם מציבים את זה כמשימה, אולי לזה התכוונתם, אני לא יודע. אם מציעים את זה כמשימה אז זה לא פרוייקט מחקרי, אנחנו באמת מנסים לעזור לשיטה שאנחנו מחויבים לה להבין יותר טוב את מה שאנחנו יכולים לחשוב שהוא השוויון. זה לא מחייב שנעשה סמינר תיאורטי כללי על מה יכול להיות שוויון. אני מסכים שאולי צריך להקדיש לזה פגישה או שתיים על כמה משך החיים של הפרוייקט הזה, אז אולי שווה לעשות איזה בייס ליין. כשאמרנו בייס ליין של משפט פוזיטיבי ישראלי, אז אולי צריך גם בייס ליין עקרוני יותר, פילוסופי יותר שמציג תמות מרכזיות שיש במחשבה הרלוונטית לשיחה הזאת. הייתי עושה גם שיחה נוספת על אפשרויות לשיטות משפט אחרות, לא רק במשפט הפוזיטיבי הישראלי, גם אם לעשות אותו דבר במקומות אחרים רלוונטיים. אחרי זה מנסה ליצור נושאים על פי איזו מפה של מי שמנהיג את העניין הזה - - - ולהתמקד בנושא נושא מתוך המחשבה, אנחנו פה לעזור לבתי המשפט בישראל להבין יותר טוב את הדבר הזה ואת המגבלות של מה שהם לא יכולים לעשות. אני חושב שזה גם חשוב.

פרופ' מרדכי קרמניצר:

אני מציע צניעות בשאלה של האתגר המשותף מהסיבה שיושבים פה כל מיני אנשים עם סוגים שונים של עניין, עם תפיסות שונות וסוגי עניין שונים ואני חושב שיהיה קשה לרתום את כל היושבים לאגינדה שמעניינת את א' או את ב' ולכן אני אומר שהדרך היותר פורה נראית לי שמה שייכתב, ייכתב ברוח התפיסות האינדיבידואליות של האנשים שיש כאן ויש כאן תפיסות שונות ואני חושב שהסדנא צריכה להרשות לאפשר לפרחים השונים לפרוח. אני לא רואה את הפרוייקט כפרוייקט שלוקח על עצמו להתמקד בבעיה ספציפית ישראלית חשובה ככל שתהיה ולהגיד, זה כל מה שאנחנו עוסקים, אבל אם אורית רוצה לפתח את העניין הזה, עוד אנשים רוצים, בבקשה. אני לא מסכים שהעניין המושגי בשוויון הוא פתור. אני לגמרי לא מסכים לזה. אני קורא לא רק פסיקה ישראלית. אני גם קורא פסיקות של מדינות אחרות. הוא לחלוטין לא פטור בשום מקום שאני מכיר. יש הרבה עבודה מושגית שאפשר וצריך לעשות וחלק מהעבודה הזאת תהיה לתועלת בית המשפט. מצד שני, נראה לי שזה צר מדי לבוא ולהגיד, אנחנו רוצים להציע משהו לבתי המשפט. אולי אנחנו רוצים להציע משהו לפוליטיקה. אולי אנחנו רוצים להציע משהו לחזון של מדינת ישראל שהוא מעבר למה שבית המשפט. בית המשפט, יש לו את התפקיד שלו אבל אני לא חושב שהוא חזון הכול.

ד"ר אורית קמיר:

מוטה, אתה מכיר את הכרך של שלושים המאמרים שהוציאו באוניברסיטת בן גוריון לפני

? - - -

פרופ' מרדכי קרמניצר :

כן, אני מכיר.

ד"ר אורית קמיר :

אתה רוצה לחזור על זה פשוט פרסונלית שחלק מהאנשים יהיו שונים, כאילו אותו פרוייקט?

פרופ' מרדכי קרמניצר :

אם תיקחי אנשים שונים, לדעתי תקבלי תוצאה אחרת. ההנחה שמשום שיצא כרך וישבו סביבו או הוא ליקט דעות של קבוצת אנשים, בזה נגמר הנושא - - -

ד"ר אורית קמיר :

לא, זה לא נגמר הנושא, אבל אם שופטים רוצים ללכת לכרך ולקרוא שלושים גישות על שוויון בהדגשים שונים, זה קיים. השאלה אם אתה רוצה לחזור על אותו פרוייקט עם שמות חדשים? אפשר.

ד"ר מיטל פינטו:

יש לי איזושהי הערה מקדמית. אפשר לעשות איזושהי היכרות שכל אחד קצת יספר על עצמו?

קריאה:

רעיון טוב.

ד"ר מיטל פינטו:

שמי מיטל פינטו, אני מהמרכז האקדמי כרמל. זו מכללה יחסית חדשה בנמל חיפה. אני גרה בהרצליה. אני כותבת בעיקר על זכויות קבוצתיות ועל אפליה. מה שאותי מטריד בעיקר, בגלל זה אני כאן, אם אני אדבר על האינטרסים המאוד צרים שלי, אז יש מאמר שאני צריכה לכתוב עד אוקטובר. המאמר הזה הוא על אפליה שרירותית. אותי מעניין למה שרירותיות היא אפליה האינטואיציה שלי זה שרירותיות היא אפליה. לא כולם מסכימים על זה. מה שפרופ' קרמניצר אמר קודם, אני מסכימה איתו לגמרי. המבנה המושגי בעיניי בכלל לא ברור, בכלל לא מוסכם. הייתי מאפיינת אותו יותר - - - גם בישראל, גם בחו"ל. אותי בהחלט מעניין קודם כל המישור המושגי. אני קראתי את הספר של שלושים המאמרים. לא יצאתי ממנו שלמה לגבי המבנה המושגי.

ד"ר אורית קמיר :

אבל גם מכאן תצאי עם עשרים פרספקטיבות. זה בדיוק אותו רעיון.

פרופ' חנוך דגן :

השאלה היא עד כמה הפוקוס שלנו על הכאן ועל עכשיו היא כן שאלה חשובה על מה נשמע, כי אני מסכים עם מה שאורית אמרה לגבי חומרת המצב הישראלי בשנים, בחודשים, בשבועות, בימים, השעות האחרונות. אם באמת זאת הנקודה, אז אחד הדברים שדווקא מעניין לשמוע עליו ולדבר עליו הוא על אותם מופעים של הבנות של אי שוויון כמשהו בסדר בהקשר הישראלי. דווקא מה ששווה לשמוע עליו זה אולי פחות תיאוריות. אם באמת הכיוון הוא כיוון ישראלי יותר, אז אולי אנחנו צריכים לשמוע יותר דווקא דברים שתואמים כל מיני דברים שבעיניי מובנים מאליהם שצריכים להיות שוויון והם לא שוויוניים, הם חושבים להגיד למה ראוי שכך, ואז ההתייחסות תהיה אל האמירות האלה. לעומת זה אם זה באמת יותר משהו מהכיוון שמגיע מכל אחד, אז זה פחות חשוב. השאלה כמה אנחנו מתקדמים בישראל, אני חושב שאין רלוונטיות, לכן לגבי כמה דברים על ישראל אנחנו נשמע פה. אתם תציגו בפנינו.

פרופ' מרדכי קרמניצר :

יושבים פה ישראלים שמתעניינים בישראל כדבר מרכזי של חייהם, לכן זה מובן מאליו שגם אם אנחנו נביא סקירה השוואתית, היא תהיה בשוליים של העניין הזה.

פרופ' חנוך דגן:

זה אני מסכים, אבל אם אנחנו מדברים באמת מתוך תחושת הדחיפות שדן ואורית שמו על השולחן, אז יכול להיות שמה שמעניין זה להביא את השכן, כאילו לנסות באמת להקשיב לקוסמולוגיות הלא אגליטריות ולראות מה יש להגיד עליהם ומולם ולא לדבר בשיח שהוא כבר מראש במובן מסוים - - -

ד"ר אליעזר חדד:

אלי חדד, אני מלמד באוניברסיטה העברית ומכללת הרצוג וחוקר במכון. אני כותב במסגרת המכון על נושא השוויון במקורות היהודיים, מה שיש, אם יש, כמה יש. קודם כל העניין שלי הוא באמת בשאלה הפילוסופית והשאלה של הטיעונים. אני חושב שהם מאוד משמעותיים בשאלות המעשיות. אני חושב שכאילו אם מניחים את ההנחה של השוויון כדבר מובן מאליו ועכשיו מתחילים לדון בשאלה איך עושים שוויון. אני חושב שבסך הכול שלושת הגישות שברק הציג הן גישות של שוויון אריסטוטלי בצורות כאלו או אחרות לשווים, כי הזכות שווה. אורית קמיר מתקוממת במסגרת כל הדיונים של כבוד האדם ושינוי של כל המבנים וכו', כאשר פגיעה - - - אי הבהירות הזאת לדעתי, יש לה השלכות מעשיות וגם יש לה השלכות לגבי אותה פסיקה לא בהירה אולי לגבי בית הדין או בתי המשפט. זה פחות מעניין אותי למען האמת ברמה האישית כי אני לא משפטן. אני בא מתחום מחשבת ישראל. אותי כן מעניינת השאלה, א', של ההגדרות המושגיות של השוויון, הטיעונים בעדו, הדברים שעומדים כנגדו כמו למשל העובדתיות של השונות והמשמעות שלה ביחס לזה, עד כמה המרחבים של השונות הללו הם מקזזים בשאלות של שוויון או שהפוך. אני חושב שהשוויון זה משהו שעומד כנגדו כערך או כמצאות, בעניין הזה שאלה מעניינת ואם אנחנו טוענים בעד השוויון מנקודות מבט שונות שקשורות לפעילות או לתפיסות רציונליות של שווה לשווים או תפיסות של כבוד האדם או של אוטונומיה, נוצרות כאן תוצאות שונות ביחס לשאלה כאשר השוויון מאומת עם ערכים אחרים, אז אני חושב שזה נושא שכן יש מה לדון בו ויש מה לכתוב עליו. אני לא מרגיש שמה שנכתב, לא רק שלא מיצה את העניין. יש כאן ויכוחים כמוכן, אבל אני לא מרגיש שיש כאן שאלות חדשות שמתעוררות. אני חושב שגם את כתבת, אורית, על השאלה של כבוד האדם. עדין נשאר פתוח בשאלה מה התוכן הפנימי שינתן לו במסגרת ההליך של החשיבה של החברה הישראלית על הנושא הזה עצמו.

ד"ר אורית קמיר :

אני אף פעם לא כותבת על כבוד האדם. אני כותבת על כבוד סגולי.

ד"ר אליעזר חדד :

כבוד סגולי, סליחה. ארבעת המושגים. קראתי הרבה מהדברים שלך. יחד עם זה אני חושב שהשאלות עדיין נותרו בהחלט שאלות מושגיות. בעיניי השאלה המושגית היא שאלה משמעותית ויש לה השלכות מעשיות.

פרופ' מימי אייזנשטט :

אני אציג את עצמי ואני אעשה את זה נורא בקצרה כי יש לי יותר שאלות מאשר תשובות. אני מימי אייזנשטט ואני המנכ"לית של בית ספר לעבודה סוציאלית. בית הספר שלנו מכשיר את הדור הבא של העובדים הסוציאליים. הם מתמודדים כבר עכשיו תוך כדי העבודה שלהם וצריכים להתמודד יותר מאוחר באי שוויון ובתוצאות אי השוויון, שזה נושק לחוק ולא שזה רחוק משם. כאן אני באמת חשבת שאולי זה יהיה כאן איזשהו פורום שבו נוכל לשמוע, ללבן, לחשוב, גם אולי לשמוע קולות מהשטח, לאו דווקא עובדים סוציאליים, אבל מה זה אומר לחיות באי שוויון, מה זה אומר לנסות לטפל בזה, מה הקשר למינציון זכויות חברתיות במקרה שלנו. אם אנחנו מדברים על החברה הישראלית, יש לנו כאן שאלות מאוד ספציפיות, איך אני מכשירה עובדים סוציאליים, בדרך כלל עובדות סוציאליות קהילתיות שהולכות אחר כך לטפל בעיר העתיקה בערבים שבאים ועוברים את החוק או חיים בעוני ומה זה אומר מבחינת הפעילות היום יומית שלהם. הם חיים את

הקונפליקט, איך זה מתקשר. כל השאלות האלה הן שאלות שבאמת הן לפתחי יום יום. אני הייתי רוצה שסדנא כזאת תנסה ללבן ולעזור לי גם לחשוב איך מתייחסים לשאלות כאלה.

עו"ד דן מרידור:

אני רוצה לעשות ניסיון אחד בכיוון שאני חושב שהוא נכון. אני רוצה להתחיל מזה שאני אשמח ואני רוצה להשתתף בכל סוג דיון. העניין מרתק אותי, מעניין אותי גם ברמה הפילוסופית הכללית וגם ברמת האיזונים הנחוצים על כל המורכבות של העניין וגם בנושא שאני חושב שהוא חשוב. אני רוצה להגיד משהו שבעיניי הוא מתחבר למה שאורית סיפרה ואני חושב שכולנו מרגישים את זה. יש שינוי גדול מאוד בחברה הישראלית בנושא הזה. אינני יודע מה אנשים חשבו פעם. השיח היה אחר. יכול להיות שגם אז היתה בו צביעות. אינני יודע. עכשיו אני אגיד משהו עוד יותר קשה. כל המבנה הציוני שבנינו אומר, גם לי מגיע. גם ליהודים מגיע מה שמגיע לכולם והטיעון הוא שוויוני. השוויון הוא בסיס לכל הציונות. אני לא רוצה להיסחף לרטוריקה גבוהה מדי. יש דברים שאורגנית אני לא יכול לשאת אותם. העניין הזה של אי שוויון אינהרנטי. אתה כזה. לא חשוב, אתה הומו, אתה ערבי, אתה אישה. כל אחד והאחר שלו. אני יודע שהשאלות הן יותר מורכבות ובעולם האיזונים --- מר אהרון ברק פיתח אותה, יודע כבר מה נשאר העיקרון ומה האיזון, אבל אני מבין. אני חושב שהדרך הפילוסופית היא נכונה. אנחנו צריכים לעסוק במה שהשתנה והוא מאיים עלינו. אני חושב שאם התוצאה תהיה, ואולי נכונה בתור מצב פילוסופי בעולם הרעיוני שיש כל מיני אפשרויות. אני חושב שיש צורך עמוק לחנך על המשקל החשוב של ערך השוויון בשיקולים שלך, בחיך, אז אפשר לעסוק לא בהיבט המשפטי דווקא אלא בשאלה של רעיון השוויון שהפך להיות אולי עוד לא רעיון חתרני כמו שאורית תיארה, אבל בהחלט רעיון שהוא בויכוח. אין רטוריקה פוליטית כמעט בעד שוויון היום. היום לא היה מי שהעז לדבר אחרת. היום אין רטוריקה שאומרת, תשמע, זה לא יתכן, אתה לא מתייחס לזה בשוויון. ברור שלא. למה זה שוויון? הוא שווה לי? אני לא רוצה להתחיל עכשיו את הדוגמאות. אני עסקתי מאוד בעולם הפרקטי. מלחמות היו לי בשירות הביטחון על זה. הצלחתי במידה מסוימת, לא מספיקה בשום אופן וראיתי שאנשים מסתכלים עלי קצת בסימפטיה, בהבנה. מה הטרגדיה ההיסטורית הנוראה? שהיהודים היו מובילי המלחמה על השוויון במשך 300-200 שנה האחרונות, מדוע? כי הם היו מיעוט. יש להם ביד רוב, אז השוויון נזרק לפח. זה נורא. לפי דעתי זה עניין חינוכי ממדרגה ראשונה. לפי דעתי אפשר לעסוק בהיבט הזה, איך הופכים את השוויון מחדש לדגל. נכון שאפשר להתווכח על השוליים שלו, אני מסכים, לכן אמרתי שזה עניין שצריך לחנך, שאנשים יתביישו לדבר נגד השוויון. אפשרות אחרת לעסוק במשפט, מדוע משפט? לא כי הוא טוב מדיסציפלינות אחרות שהזכירו פה אלא כי זה אחד המכשירים שעוסק בשאלה איך אתה מביא ליותר שוויון. יש עוד מכשירים. יש מכשיר של חינוך, מכשיר של תרבות, מכשיר של חלוקת כסף כלכלי. המשפט הוא אחד הדיסציפלינות העוסקות בזה, אז אפשר להתמקד בלא כי הוא טוב יותר אלא כי, אני מודה, כי זה העולם שאני חי בו יותר.

פרופ' ברק מדינה:

איך נקיים את המלחמה הזאת?

עו"ד דן מרידור:

אני חושב שלמשל אם יוחלט שנצטרך לטפל בשאלה הזאת שהעליתי עכשיו, שערך השוויון הלך ונשחק, אז צריך לחשוב פה על השאלה מה אפשר לעשות, איך אפשר לעשות ומה נכון לעשות כדי להחזיר אותנו למרכז השיח הציבורי.

ד"ר דנה בלאנדר:

דנה בלאנדר. אני חוקרת במכון הישראלי לדמוקרטיה. אני דוקטור לפסיכולוגיה ומדעי המדינה ופסיכולוגית קלינית. אני רוצה להגיד איך אני רואה את השיח הזה. אני חושבת שמה שעולה כאן, וכמו שאני הבנתי את המטרה של הסדנא, זה שבעצם הטרגדיה של השוויון אולי, שהמציאות השתנתה מאוד ונשארנו עם המילה שוויון. קרו המון דברים. אנחנו קוראים לכולם שוויון. אני חושבת שמה שפרופ' מדינה הציג פה, בעצם הוא אומר, אנחנו אומרים שוויון. אני יכול להגיד לכם לפחות שלושה מבטים שונים שכל אחד מהם מתייחס למשהו אחר ועדיין אנחנו קוראים לכולם שוויון. אולי מה שאני רואה כאן מעניין בין הדוברים זה בעצם כל אחד אומר איזושהי תפיסה של שוויון שאפילו לא בטוח שהמילה שוויון היא המילה הנכונה להשתמש בה. יש כאן עניין של כבוד האדם, שלפעמים יש מן הרגשה שהוא כאילו איזה תאום סיאם של שוויון. פרופ' אייזנשטט אומרת, מבחינתי שוויון זה אי שוויון שרואים במציאות, מה שפרופ' פילק אמר, הוא אמר, שוויון מבחינתי

זה שלאנשים תהיה תוחלת חיים שווה. בסדר, ואנחנו כולנו משתמשים במילה שוויון, אז אני חושבת שהמטרה פה היא לברר אפילו מבחינה התפתחותית, מושגית, איך המושג הזה נשאר אותו שם אבל ההטענה שלו השתנתה לגמרי. אני לא חושבת שהשוויון הוא רק במשפט, אבל זה שיקוף טוב. שופטים כותבים את פסקי הדין, מדברים כאילו ברור, מכריעים לפי משהו, אז אולי זו איזושהי מראה שדרכה אפשר לראות גם שינויים שחלו בחברה. אני לא חושבת שאם אומרים במשפט, אז אנחנו אומרים, טוב, אז זה לא במציאות כי זה במשפט. על מה המשפט מדבר? המשפט מדבר על מצוקות ואי שוויון. זה דברים שעולים מהמציאות החברתית היום יומית בישראל, אז אני לא חושבת שברגע ששמנו את המשפט בכותרת, אז הוצאנו מזה את המציאות, אבל אני חושבת שבאמת מה שמעניין יהיה למקד, זה שבעצם כל דובר כאן בא מאיזו פרספקטיבה אחרת שבשילול מה זה שוויון.

עכשיו אני רוצה לחזור למה שנאמר בהתחלה וכן אני רוצה לשאול על הקשר הזה בין שוויון וכבוד האדם. אני יודעת שיש פה כמה וכמה אנשים שעוסקים בכבוד האדם. בעצם בגישות שצינת היה אזכור בבית המשפט כאילו הפגיעה בשוויון היא פגיעה בכבוד האדם, כאילו זה או היינו אך או גורם ותוצאה. אני, האמת הרבה שנים חשבתי שבעצם בגלל ש"בחוקה" הישראלית אין חוק יסוד השוויון, אז משתמשים בכבוד האדם בעצם כדי לכסות על הלקונה הזאת, אבל יכול להיות שיש איזושהו קשר אינהרנטי בין שוויון וכבוד האדם שהוא בעצם מעבר לעובדה הזאת שלנו, אין חוק יסוד שוויון.

פרופ' דני פילק:

שמי דני פילק, אני מהמחלקה לפוליטיקה וממשל באוניברסיטת בן גוריון. במקור באתי מרפואה, דרך מפותלת. מהמקום שאני בא, ואני יודע שפה אני אהיה קצת במיעוט, ובניסיון לאתגר את המוסכמה על התפיסה הליברלית של שוויון, זאת אומרת זה הליברליזם באופן כללי. אני אפילו הייתי אומר מבחינה פוליטית שיתכן וחלק מהאיום שיש היום על מושג השוויון, אני מציע את זה כסוג של שאלה, זה בגלל שהתפיסה שקבוצות מסוימות, בין היתר חלק לא מבוטל מהאקדמיה וגם של בתי המשפט, הפנימו וגם ניסו להוביל של שוויון מתפיסה ליברלית.

פרופ' חנוך דגן:

או ההיפך, התוצאה של היום היא ה - - - של הליברליזם בין השאר באקדמיה בעשרים השנים האחרונות. גם זה יכול להיות. אני חושב שזה המצב.

פרופ' דני פילק:

למה אני אומר את זה? כי יצא לי להשתתף באיזה מפגש עם קבוצה חרדית בעיקר, ליטאים, שאם היינו מדברים על שוויון במונחים האלה, אין לנו מה לדבר, אבל כשבאנו לדבר על דברים קונקרטיים כמו למשל מדיניות חברתית כלכלית, מצאתי יותר שפה משותפת, אני שרואה את עצמי כסוציאליסט בתפיסה החברתית-כלכלית, מאשר עם אנשים ליברלים, לכן אני אומר, מבחינת שוויון השאלה היא יותר מורכבת. אותי מה שמעניין בפרוייקט הזה זה דווקא השיח האפשרי בין תפיסה ליברלית של שוויון לבין תפיסות לא ליברליות של שוויון כמו למשל תפיסה רפובליקנית של שוויון. אני חושב שאולי אם אנחנו חושבים מבחינה פוליטית, ואני מסכים איתך חנוך, זאת אומרת יכול להיות שמהחשיבה הזאת של ליברליזם או לא ליברליזם לפחות יאפשר לנו הבנה קצת יותר ברורה פוליטית מאיפה נובעת ההתדרדרות של האמונה שיש איזושהו שוויון בין בני אנוש שחוצה את הגבולות הקבוצתיים של מי שווה ומי לא שווה לי באופן מוחלט.

פרופ' ברק מדינה:

לגבי הפרוייקט, אני שותף כמובן להערכה שהמצב בחוץ הוא לא מזהיר. נראה לי שאנחנו יכולים להיות שותפים למאבק לקדם שוויון לא באופן ישיר, כלומר זה שאנחנו נכתוב ששוויון זה טוב וכו', לא ישנה הרבה כנראה את המציאות אלא באופן שבו ננסה לחקור ביחד מה הסיבות להתדרדרות או למציאות העגומה ומה התפקיד של המשפט בתיקון אי השוויון הזה, כלומר בהטלת חובה של השלטון לפעול בהיבטים שבהם המשפט יכול להיות מועיל והיבטים שבהם הוא איננו יכול להיות מועיל, היבטים שבהם צריך להשתמש במשפט חוקתי והיבטים בנורמות משפטיות אחרות. אני חושב שבפרוייקט כזה יש מקום גם למשפטנים וגם ללא משפטנים משום שאנחנו מנסים להבין תופעה חברתית, כלומר המשפט כתופעה חברתית, מה המשפט יכול לעשות, מה המשפט לא יכול לעשות, מה סיבות העומק שבגינן אנחנו נמצאים היכן שאנחנו נמצאים וכו'. כפרוייקט רחב כזה אני חושב שהוא במידה לא מעטה יישומי כי הוא נועד לברר מה המשפט יכול או לא יכול לעשות, אבל

יש לו גם מימד תיאורטי כי הוא נועד לברר מה הסיבות לתוצאות מסוימות ומה הסוגים של שוויון שהם רצויים ואינם רצויים. לגבי השאלה של דנה, אז כמובן זו שאלה גדולה. אין תשובה קטנה.

אולי רק אני אגיד מבחינת להציג את עצמי, אז אני בעיקר מתעסק במשפט פוזיטיבי. אני מתנצל על כך. בית המשפט צריך לעגן את הזכות לשוויון וכבוד האדם בגלל האופי של חוק יסוד כבוד האדם וחירותי. בית המשפט בעצם לא נותן לנו תשובה חד משמעית או בכלל למחקר בנושא הזה משום שפגיעה בכבוד האדם יכולה להיגרם בגין כך שמתייחסים אלייך בצורה שונה מחמת השתייכות קבוצתית שלך. פגיעה בכבוד האדם לפי גישות מסוימות יכולה להיגרם בשל כך שהמצב החברתי-כלכלי שלך הוא פחות טוב, הוא לא שווה לאחרים, תוחלת החיים שלך או הסיכויים שלך למשרה וכדומה. יש טענה שהפגיעה בכבוד האדם נגרמת גם משום שבעלי הכוח השלטוני מפעילים אותו באופן שרירותי או באופן שאיננו מתוך שיקולים עניינים. גם אם זה לא פוגע בכבוד הסגולי שלך כפרט, הלגיטימציה של הפעלת כוח שלטוני מותנית בהפעלתו בדרך מסוימת ולפי הטענה יש לאדם במסגרת הזכות לכבוד גם הזכות לכך שאיזושהו כוח שלטוני יופעל בצורה שהיא לגיטימית, כלומר שעולה בקנה אחד עם השוויון. במובן הזה ההפניה לכבוד האדם לא באמת פותרת לנו את העניין. אפשר להרחיב או לצמצם את כבוד האדם ככל שנרצה. בעצם השאלה היא יותר מהותית, מה רצוי.

עו"ד דן מרידור:

אם מותר להוסיף, היסטורית, כעובדה, למה שוויון לא נמצא בחוקי יסוד. בהצעה שהגשתי - - - הסעיף הראשון, כל בני האדם שווים, - - - וכן הלאה. כמו שאין כמעט חוקה - - - אצלנו. אצלנו לא יכולנו להעביר את זה כי אמרו, ערבי שווה ליהודי? איש שווה לאישה? אני זוכר את המילים האלה.

ד"ר אורית קמיר:

קודם כל, איש שווה לאישה.

עו"ד דן מרידור:

אין שוויון לא במקרה. לא הסכימו לשוויון, לא הסכימו לחופש ביטוי.

פרופ' ברק מדינה:

אז אולי זו לא התדרדרות, זה כבר היה לפני עשרים שנה.

עו"ד דן מרידור:

ודאי. אני לא אומר שהמצב היה אידיאלי אז. אמרתי מראש, לא כך. מה שאני רוצה להגיד, נכון שבית המשפט הכניס את השוויון דרך כבוד האדם כי נוצר מצב אבסורדי שצריך ברמה החוקתית לקבוע קביעות שצריכות לאזן בין ערכים. שוויון נכנס בפסיקת רוב השופטים, כמעט היום אין ויכוח על זה יותר, דרך כבוד האדם. השוויון הוא שוויון בזכויות, בערכים מסוימים. שוויון לא עומד לבדו.

פרופ' נטע זיו:

אני נטע זיו. אני גם מתעסקת בשוויון בכל מיני צורות. אני מתבלטת בשלושה מישורים ואני מדברת על הפרוייקט הזה כרגע, לא על משהו בעלמא. מצד אחד יש משהו שנורא מושך להתעסק בשאלות הליבה הבערות. אנחנו רואים היום דברים שלא ראינו. אנחנו כקבוצה של אינטלקטואלים צריכים לעשות משהו בעניין הזה. מצד שני יש לנו תהליכים נורא עמוקים וארוכי טווח שמייצרים אי שוויון, שבסופו של דבר הם כנראה גם קשורים איכשהו לשאלות של גזענות. יכול להיות. מה שמושך אותי להתעסק בשאלות שמימי העלתה, שאלות של אי שוויון מרחבי, שאלות של יוקר המחיה, שאלות של פערים כלכליים שאנחנו גם מצטיינים כנראה בהם. אני לא יודעת מה יותר חשוב. זו הערה אחת. הערה שנייה לידידיה, אני חושבת שהבעיה לא נמצאת בזה שלבית המשפט אין דוקטרינה או איזושהי מסגרת מושגית ברורה. אני חושבת שזה לא מה שחסר בממשק הזה בין שוויון ומשפט. קודם כל אני חושבת שהמשפט עבור הרבה מאוד אוכלוסיות הפך להיות לא רלוונטי. המשפט בסדר. ההתדרדרות לא קרתה שם. ההתדרדרות קורת במקום אחר

והיא מביאה לניכור מאוד גדול מהמשפט, אז יכול להיות שמה שאנחנו צריכים זה להציל את המשפט שהוא כביכול מייצג את הערכים שהיום הולכים ונעלמים מהחברה. אני לא חושבת שהבעיה היא במשפט. אני לא חושבת שאם אנחנו נשכלל את המסגרת המושגית, אז אנחנו בהכרח נקדם את הפתרון של הבעיה.

פרופ' ברק מדינה :

אבל המשפט זה החובות שמוטלות על השלטון, לא?

פרופ' נטע זיו :

זו גם הגדרה מאוד צרה של משפט. אנחנו מדברים על בית המשפט, אנחנו מדברים על החוקה. המפגש היום יומי של בני האדם עם עולם המשפט הוא לא שם, הוא בביטוח הלאומי, הוא בחברות ביטוח בריאות, הוא בשאלות של דיני התכנון והבניה, בית הדין הרבני. אני מדברת באמת על הברוקרטיה, על הרגולציה, המשפט של היום יום. כמה אנשים מתעסקים בשאלה החוקתית של מה זה שוויון והשאלה אם למשפט יש מה להגיד על זה. אני היום מתעסקת בשאלות של דיני תכנון ובניה ויצירת מרחבים שהם יותר הטרונגני, כי האדרה בין חזקים וחלשים כפי שהיא באה לידי ביטוי בפריסה מרחבית, שיוצרת את שכונת התקווה כפי שהיא, שהיא מכניסה לשם את מהגרי העבודה, שיוצרת את הגזענות, הכול קשור. המשפט מעורב כל כך עמוק ביצירה של המרחבים האלה ושל המציאות שבה אוכלוסיות לא נפגשות אחת עם השנייה, אז אני אולי רוצה לשאול מה יש למשפט לעשות כדי לייצר מרקם יותר הטרונגני? לא כל כך מעניין אותי כרגע הדוקטרינה החוקתית אלא תכלס, איזה הנחיות מנהל מקרקעי ישראל מוציא בפרוייקטים של דיור להשכרה, כי ההנחיות האלה יגרמו לזה שהעשירים ימשיכו לגור איפה שהעשירים גרים והעניים ימשיכו לגור איפה שהעניים גרים. זה המשפט? בוודאי שזה המשפט. זה המשפט שמעניין אותי היום לא פחות מהדוקטרינה החוקתית. אני חושבת שהמופעים של האי שוויון האקטואלי, וזה כרגע לא משנה אם זה הגזענות או הדרת נשים או מה שאני מדברת עליו, הסגרגציה המרחבית, המופעים האלה מאפשרים לנו הזדמנות לדון בשאלות המושגיות, אבל הפוך, מלמטה, אז אולי נבחר לנו את הסוגיות הכי בוערות של כל אחד איך שהוא תופס את האי שוויון ואולי ננסה דרך זה לעשות איזושהי המשגה או תיאורטיזציה בלי כרגע חלוקה של ליברלי או אחר ואולי זו תהיה התרומה. אני מנסה לחשוב על איך מתקדמים במשימה הזאת.

עו"ד סמדר בן נתן :

אני סמדר בן נתן, אני היום דוקטורנטית בפקולטה למשפטים בתל אביב והרבה שנים הייתי עורכת דין והתעסקתי למעשה בעניינים שהם היו קשורים לשוויון. אני חוקרת בעיקר נושאים שקשורים לתושבי השטחים, שזו גם שאלה שתמיד מעסיקה אותי, אם בכלל אפשר לדבר במונחים של שוויון במציאות של הבדלים פוליטיים כל כך משמעותיים.

הרעיון של לנסות ולדבר יותר על איומים על שוויון בהחלט נשמע לי כיוון מעניין שיכול לחדש, לחדש גם ביחס לדברים שאת דיברת עליהם, אורית. נראה לי, אחד, צריך להיזהר אם לוקחים כיוון כזה לא להגיד פעם היה לנו שוויון ואוי, מה קורה לנו עכשיו. זה לא בהכרח תמונת המצב. אני חושבת שאחד הדברים המשמעותיים שהשאיפה לשוויון מתמודדת איתם בשנים האחרונות בישראל זה השפעות של מה שנהוג לקרוא גלובליזציה, החברה שנעשית הרבה יותר הטרונגנית, הרבה קבוצות של לא אזרחים שמצטרפות פנימה ומעלות גם את השאלה האם שוויון הוא זכות אזרח, מה מהדברים מגיעים לכל אדם ומה רק לאזרחים, האם אנחנו מדברים על תנאי מינימום או על שוויון, שזו גם שאלה נפרדת. אני חושבת שזה תחום שאפשר להתעסק בו בהקשר אקטואלי.

עוד זווית שמעניינת אותי זה באמת המקומות שבהם המושג היותר ליברלי של שוויון לא מצליח להתמודד עם מציאות שבה אי שוויון מובנה בצורה היסטורית או בצורה פוליטית מאוד מאוד עמוקה, כמה קשה להסביר איך המצב שנוצר בשייח ג'אראח מבוסס על זה שיהודים יכולים לתבוע על זכויות בקרקע מלפני 1948 והערבים לא יכולים לתבוע זכויות בקרקע מלפני 1948. עוד נושאים שקשורים לקרקעות, אני בתור עורכת דין מאוד צעירה כתבתי את העתירה של הקשת הדמוקרטית המזרחית על נוסח חלוקת הקרקעות. העתירה היתה כתובה במושגים של שוויון בין אזרחים מקבוצות שונות והשופט אור בא ודיבר על צדק חלוקתי כי כנראה שוויון לא הספיק כדי לתפוס את הסטרוקטורה הבסיסית שרק מעליה אנחנו מנסים לדבר על שכבה מאוד דקה שאנחנו מצליחים לדבר עליה.

ד"ר אורית קמיר :

כבר שיניתי את דעתי שמונים פעם. היו לי הרבה דברים שרציתי להגיד והם התייתרו לאורך הדין. אני יושבת ורושמת לעצמי מה זה שוויון והיות עם נבחר. האם שוויון הוא ערך אוניברסאלי, שזה אומר מערבי, האם שוויון הוא גם מזרחי? מה זה שוויון וציונות? מזה שוויון ותחושת קורבן? שוויון וציונות לעומת שוויון ופוסט ציונות, שוויון במוסדות היררכיים כמו הצבא ואחרים, שוויון בדמוקרטיה, שוויון פליטות הגירה אזרחות. יש המון דברים שנראים לי נורא בוערים בעניין השוויון, שהם בעין הסערה אבל אני מתקשה לראות האם משהו מזה בכלל קשור לדברים שאתה חשבת עליהם כי אני לא בטוחה שיש לנו הכישורים לעסוק בהם ואז זה לא לגמרי נוגע במשפט כי זה טרם הגיע לפתחו של המשפט או לא תועל לשפה משפטית, אז באמת הכישור הזה בין אקטואליה ישראלית לבין מה שאתה רוצה לא ברור לי.

פרופ' מרדכי קרמיצר :

יש פשוט הרבה אנשים שרוצים לדבר, אז אני לא אענה בשלב הזה. גלעד.

ד"ר גלעד מלאך :

גלעד מלאך, עוסק במדיניות ציבורית ביחס לחרדים. במכון אני ראש תכנית בתחום הזה.

אני רוצה להגיד רשמים שלי ממה שאנשים אומרים, איך שאני רואה את הקבוצה פה ואז גם משהו על החברה הישראלית. אני מתרשם שיש קונצנזוס רחב שהשוויון בסכנה. יש מי שמדגיש מצב של התדרדרות. אפשר להגיד שכבר הרבה שנים זה ככה, אבל שיש סכנה וזו סוגיה בוערת. מצד שני, גם בקבוצה זה די ברור וכשנסה להגדיר, אין פה הגדרה אחת של שוויון ויש מחלוקות רציניות מאוד. כשאנחנו יורדים מהדבר המופשט הזה של שוויון ודאגה אמיתית וכנה לשוויון בישראל, כשאנחנו נרד להגדרות קונקרטיות, נגלה פערים גדולים מאוד בקבוצה. אני חושב שהדבר הזה גם משקף משהו בחברה הישראלית. בניגוד אני חושב למה שדן אמר כאן, לשוויון בישראל כערך מופשט אני חושב שיש רייטינג גבוה.

ד"ר אורית קמיר :

על סמך מה אתה אומר את זה?

ד"ר גלעד מלאך :

זה הרושם שלי. לא חקרתי את זה אבל זה הרושם שלי, כלומר אם נבוא למרבית האזרחים בישראל ונגיד, אתם בעד שוויון? כן, אנחנו בעד שוויון. לא כשנשאל את השאלה הספציפית והקונקרטית. אני מניח, שוויון זה ערך קונצנזואלי. בגדול אנשים בעד שוויון.

עו"ד דן מרידור :

יש מחקרים שאומרים ההיפך, אנשים בעד אפליה.

ד"ר גלעד מלאך :

המילה הזו היא מילה שיש לה ערך גבוה.

ד"ר אורית קמיר :

אל תהיה בטוח.

עו"ד דן מרידור :

אני חושב שהיא מילה שמאלנית. אם תגיד שוויון ודמוקרטיה זה שמאלני. פעם זה היה מנחם בגין.

ד"ר אורית קמיר :

זה אוניברסאלי ולכן מערבי ולא מזרחי.

עו"ד דן מרידור :

נדמה לי, אולי אני טועה. אני לא בדקתי, לא חקרתי, אבל ההתרשמות שלי היא כזו.

ד"ר גלעד מלאך :

בואו נאמר כך, שבטוח הערך המופשט, ערכו רב יותר מאשר התרגום שלו, כלומר ברור שכשאנחנו עוברים לתרגם את זה, אז יש צניחה כי אז אחד יתרגם את זה - - - . אני חושב שזה מסיבות שונות, או שההגדרה שלו לשוויון תהיה יש שווים ויש שווים יותר, כל מיני דברים כאלה או שיש ערכים אחרים, כלומר אני בעד שוויון אבל יש ערכים חשובים יותר, הלאום היהודי או כל מיני ערכים אחרים שיכולים להיתפס כחשובים. בהנחה הזאת שגם בישראליות יש את התופעה הזאת של הפער בין הערך המופשט לבין הקונקרטיות, אני חושב שהמשמעות של זה גם מבחינת הקבוצה היא קודם כל לנסות לחדד גם בהקשר של על דרך השלילה, כלומר מהם הדברים החמורים שבעינינו הם אי שוויון ברמה החמורה ביותר. ברושם שלי הערך הזה הוא ערך חיובי, אז טוב להתלות בו, נכון להתלות בו, למצוא את נושא הליבה שהם האי שוויון החמור ביותר. אני חושב שזה אולי נצליח כן להגיע להסכמות לעומת כאילו מצב של לתת איזו הגדרה שכולם הולכים איתה במובן הרחב. דווקא במובן המצומצם של הליבה, גם על דרך השלילה, מהו אי שוויון גורף או לחלופין מהי ליבת השוויון ואז למצוא את המגמות של איך לתרגם את זה, אולי בהיבטים משפטיים, אולי בהיבטים חברתיים. דרך הדבר הזה בעצם ליצור מצב שבו עם ערך שאני חושב שבבסיס כן יש לו הערכה מסוימת בחברה הישראלית כדי להצמיד אותו לנושאי ליבה מסוימים וכך גם חברתית לקדם אותו.

ד"ר אילן סבן :

אילן סבן מהפקולטה למשפטים בחיפה, - - - משפט ציבורי ומנחה קליניקה לזכויות. אני אגיד מה מעסיק אותי מאוד. זה לא רק מבחינה היסטורית, שזה חמישים שנה מתקרבים ל-67 אלא שאני תופס את הגורם הכי עמוק של אי שוויון בדומה לסמדר, במציאות הזאת שהיא לא רק מציאות של כיבוש אלא גם מציאות של התנחלות, כלומר של פעולה שמעמיקה את השורשים, מקטינה את היכולת להתערב או לתת מעמד של כבוד סגולי או כבוד אדם לכל התושבים בחלקת הארץ הזאת. מעבר לזה שזאת בעיה חמורה, עבורי היא נקשרת בדברים אחרים. היא נקשרת במבנה הפוליטי של ישראל, במי יכול להוות בו לשון מאזניים ולהשפיע על החלטות או על המשך מצב דברים כמו שמשפיע, ויותר מזה, אני מבין דברים מסוימים בתוך המציאות גם בהקשרים של זכויות יתר, שבני אדם לא רוצים לוותר עליהם אבל גם בהקשרים של פחד או של חשש. אנשים בשם של חשש או בשם של שמירה על זכויות יתר עושים דברים קשים ואני חושב שיעשו דברים קשים. אני רואה תהליך שהוא, זה כמובן תחזיות אפוקליפטיות אבל משום מה הן מתממשות קצת יותר מהר או במציאות יותר גדולה ממה שאפשר לקוות. הייתי מסתכל על תהליכים. כן הייתי עושה פעולות של השפעה. אני מסתכל על תהליכים של דקולוניזציה במקומות אחרים וגם שואל מה קורה לכלים מסוימים בתוך החברה, מוסדות מהסוג של בית המשפט, היועץ המשפטי ואחרים, מה קורה לגורמים שהם שומרי סף אל מול לחצים מאוד גדולים. כאשר המטרה היא שאותו מחקר, בין שהוא השוואתי ובין שהוא לעיין יותר בתוך מצב הדברים על איזושהי הסתכלות היסטורית, אולי פוליטית, ההתבוננות הזאת יכולה לטפל בחלק מהטעמים שבגללם יש התנגדות לאותם גורמים. אנשים מתנגדים במצב שהם חוששים. הם מתנגדים לזה שמוסדות מסוימים יקבלו הכרעות. הם לא רוצים שבית המשפט העליון יקבל הכרעות בעניינים של בטחון. הם לא רוצים שליועץ המשפטי לממשלה תהיה סמכות יותר מדי גדולה בהקשרים של מינויים כאלה ואחרים. הבנה פסיכולוגית וסוציולוגית של מאיפה מגיעה אותה התנגדות גוברת למנגנונים שחלק מאיתנו רואה בהם חשובים וחיוניים, צריכים לעשות אותם, כלומר היא מעניינת כי היא גם גורלית, אבל היא גם מסובכת מספיק כדי להתעסק בה ואולי למצוא בתהליך העיסוק הזה תשובות, בין שהן השוואתיות ובין שהן לא השוואתיות שעוזרות למי שרוצה לגונן על אותם מנגנונים או רוצה לחפש דרך לעבור את התהליך של דקולוניזציה או תהליך של הלחצים לדקולוניזציה, העמקה של הקולוניזציה אבל להתמודד פשוט עם דברים שצפויים לנו.

ד"ר אליעזר חזד:

אני צריך להצהיר על עצמי כמתנחל קודם, אחרי השיחה הזאת, כדי שידעו לפחות מי אני. אני גר בגוש עציון. התופעה הקולוניאלית הזאת שנקראת שיבה לאותם שטחים, אני ציפיתי שהדבר הזה באיזשהו מקום לא יכנס לשיח כזה ישיר לפחות בתוך המרחב הזה, אבל כנראה שזה בלתי אפשרי. הניסוח של קולוניזציה כחד משמע, יש כל מיני צורות של ניסוח של התופעה הציונית הזאת. אני בעד שוויון לא רק מופשט. יחד עם זה יש מתחים.

פרופ' חנוך דגן:

ידידיה, אלי ואני עורכים ביחד ספר על היחס לאחר במסורת היהודית.

ד"ר אליעזר חזד:

בסדר. בכל אופן, יש מקומות שאתה מרגיש אחר בתוך השיח המובן מאליו.

ד"ר אורית קמיר:

חווייה מאוד בריאה.

ד"ר אליעזר חזד:

אני יודע. הדוגמא שלך היא דוגמא טובה לגבי השכן שלך. לא רק עליו, גם הזלזול שיש לך בו, האופן שבו את מתנסחת ביחס אליו. זו דוגמא טובה לכך שאת לא מסוגלת לייצר הבנה כדי להבין את האיום שלו עליך מכיוון שאין לך שום אמפטיה לתפיסה שלו באופן בסיסי. ללא אמפטיה כזאת לא תוכלי להבין את העובדה שהוא בא ממקום מסוים. אני לא אומר שתקבלי אותו, אבל השלב הראשון לדעתי בהבנה של הכוחות המתנגדים לשוויון זה קודם כל ניסיון באמת לתפוס אותם בפנים באיזושהי צורה.

ד"ר אורית קמיר:

למה צריך לעניין אותי אמפטיה כלפיו?

ד"ר אליעזר חזד:

אני מדבר על אמפטיה אינטלקטואלית אפילו, שמאפשרת לך באיזשהו מקום לנסות לנסח בצורה מיטבית את האופן שבו הוא מנסח את עצמו בצורה מגומגמת.

ד"ר אורית קמיר:

לא, לא, הוא לא גמגם בכלל.

ד"ר אליעזר חזד:

בעיניי מגומגמת להגיד שלאדם אין נשמה זה ניסוח מגומגם.

ד"ר אורית קמיר:

למה זה מגומגם. זה שיטתי, סדור, החלטתי.

פרופ' חנוך דגן:

אלי אומר שאפשר לקרוא את האמירה הזאת, לעשות לה קריאה במיטבה ושאת ואני לא יודעים לעשות את זה. אני מודה באשמה שאני לא יודע לעשות את זה.

ד"ר אורית קמיר :

הוא ידע לעשות את זה מצוין. אולי אתה יודע לעשות את זה יותר טוב, אבל זה קצת התנשאות מעליו. הוא יופי עושה את זה.

ד"ר אליעזר חזד :

הוא לא פילוסוף, הוא אדם שמנסח את תחושות ליבו וגם את האופן שבו הוא מרגיש, חש, חי בתוך מסורת מסוימת. זה מה שהוא אומר.

ד"ר אורית קמיר :

זה מה שמלמדים אותו בישיבה.

ד"ר אליעזר חזד :

מה שמלמדים כל מיני אנשים. זה מחזיר אותי חזרה לשיח של ברק, כי באיזשהו מקום חלק מהסיפור של השוויון שהוא מציג, זה באמת העובדה של לתפוס את האדם כאינדיבידואל במנותק מן הקבוצה שלו וזה חלק מהסיפור השוויוני. אל תבחן אותו בתוך המסגרות הקבוצתיות שבהן הוא נתון ותשיך לו את כל הזהויות שלו ותקבע בגלל זה שהוא נמצא - - -

ד"ר אורית קמיר :

תנסה להגיד את זה לשכן שלי, שלאשתו של האינסטלאטור יש נשמה.

פרופ' חנוך דגן :

מה שאלי אומר, אם אני מבין נכון, זה שהשוויון כמו שאני מדבר עליו ובוודאי כמו שברק, הוא נטוע היטב ובעיניי כך ראוי, אבל אלי מאתגר את זה ואני חושב שזה חשוב, ופה אני חושב שאלי ודני הם חברים, בזה שזה נטוע ב - - - methodological בצורה הכי חזקה שיש. הוא צודק לגמרי.

ד"ר אליעזר חזד :

הוא ניסח אותי טוב. עכשיו אני מוסיף משפט. כקובע באופן מטאפיזי לקבוצה, ואני אמרת את המילה מטאפיזי בכוונה כדי לטעון שיש כאן טענה מטאפיזית ולא טענה רק פורמלית או רק פוליטית או רק משפטית. לדעתי יש כאן איזה יסוד מטאפיזי מסוים, הפרימט של היחיד כקודם לקבוצה. גם כל המבנה של האמנה החברתית למשל, מניח את השיח הזה באופן בסיסי אפילו שהוא טוען שזה רק איזה סוג של תרגיל מחשבתי, אבל באופן עמוק יש כאן תפיסת יסוד כזאת והיא מייצרת את העובדה שכל בני האדם באשר הם, הם שווים. המשפט שפותח כמעט כל אמנה, 'כל בני האדם נולדו שווים', צריך לשקם אותו כדי להבין אותו בתור נורמטיבי ולא עובדתי. זה דורש עוד עבודה כדי להפוך אותו למשפט בעל ערך שאני מאמין בו, במובן מסוים שלו, אבל הוא מאתגר על ידי העובדות. אני חושב שהאינטואיציות הבסיסיות של הרבה מאוד בני אדם, כמו אפילו של חנוך, ששייכות לקבוצה הם מאוד חזקות. אנשים שהם לא ביקורתיים והם לא רפלקטיביים, הם נמצאים במצב שבו באמת הזהות שלהם מכוננת על ידי הקבוצה ובשורש נשמתם הם אומרים טענות מסוימות שמשייכות אותם לתוך הקבוצה עצמה והם מאתגרים את השיח של השוויון מכיוון שהם באמת מזדהים באופן עמוק עם הדברים עצמם. זה הרידוד של השיח עכשיו לדעתי, כי צריכים עכשיו לפני הקפיצה השיפוטית הזאת לעשות עוד שמונה מהלכים לפחות, של אבחנות פנימיות בתוך השיח הזה ושל הבדלים שונים. לא כל מי ששייך לקבוצה הוא נמצא בתוך השיח הגזעני. יש כאן כמה רמות וכל מיני קבוצות.

ד"ר אורית קמיר :

מי שאומר שלערכים אין נשמה הוא גזעני.

ד"ר אליעזר חזן :

התפיסה הזאת שיחיד הוא נגזר מקבוצה או ממושגים כוללים, היא לא חדשה, היא לא נמצאת בכל העם היהודי. יש כאן תפיסה פילוסופית עמוקה שהשורשים שלה הם מאוד עמוקים. התפיסה של האינדיבידואל כיחיד, שהוא קודם לקבוצה, יש לה שורשים עמוקים. בשיח הליברלי ברור שהפרימט של היחיד הוא יסודי. בשיח הזה אני חושב שחלק מהסיפור הוא לאתגר את השיח של השוויון על ידי איזושהי נכונות מסוימת להבין שעמדות מסוימות של קבוצות ושל זהויות קיבוציות בתפיסות מסוימות עומדות באיזשהו מקום כחלק ממתח מול הסיפור הזה, אז אפשר לקרוא לזה איום, אפשר לנסות לבחון את התפיסה מבחינה פילוסופית ולבדוק עד כמה יש בה איזשהו יסוד מסוים. אני חושב שניסיון לנסח את המאפיינים האנושיים על ידי רדוקציה מסוימת לאחד הצדדים זאת החטאה של המציאות המורכבת האנושית. אנשים באיזשהו מקום מרגישים שהם יחידים, חופשיים, והם מרגישים הם תבנית נוף קבוצתם. שני הדברים נכונים לגביהם ובאיזשהו מקום במסגרת המתח שבין שני הדברים הללו יש פה צורך מסוים באיזונים לא פשוטים וזה נראה לי חלק מהאתגר של ההגדרה המיוחדת בסיפור השוויון.

ד"ר אורית קמיר :

רק בשולי הדברים צריך לרשום אזהרה, שההכלה והאמפטיה הרחבים האלה הם מכילים גם את האנשים הנאורים והנפלאים שיושבים בחדר הזה ויודעים לעשות את זה וגם, סליחה, את הפשיסטים המסוכנים ביותר שכפי שאמר סגן הרמטכ"ל, לפני מאה שנים הלכו מעשור לעשור והלכו עם המתח הזה למקומות - - -

קריאה:

רק לא לקפוץ ישר לפאשיזם.

ד"ר אבישי בניש :

אבישי בניש, בית ספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית. מימי היא הדיקנית שלי.

המשפט שהכי משך אותי במכתב של ההזמנה זה היה בקשר לחסמים לשוויון בפני החוק. אני חושב שזה בדיוק עומד על התפר שנשאר במשפט וגם בתוך המשפט, במיוחד במשפט וחברה. אפילו יש לנו כבר מסורת של כתיבה. פרופ' נטע זיו מאוד תרמה לזה, ואחרים. אני חושב שזה עדיין סוגיה גדולה. זה מאוד מושך אותי במיוחד בתחומים שאני עוסק בהם, של משפט ורווחה, זכויות חברתיות והדברים האלה. היבט שני זה כל הסוגיה של הפרטה, מה קורה עם הפרטה וזכויות שוויון בפני החוק וכך הלאה. זה ברמה המאוד קונקרטי של איפה אני רואה נקודת חיבור חזקה שלי לפרוייקט. אם אני מנסה לתרום את הגרוש וחצי שלי לגבי איך הפרוייקט עשוי להתקדם ואיך הוא יכול להיראות, אני חושב שנקודת מוצא טובה יכולה להיות מחויבות לשוויון. אני זה קל מדי, אולי זה פשוט מדי. אני חושב שאם מישהו מגיע ורוצה, ואולי זה לא כזה מובן מאליו כבר, אז זו נראית לי נקודת מפתח טובה, והשנייה, כן הייתי חושב לשים את משפט החוק ושוויון או משפט ושוויון כאזור מרכזי למרות שזה אזור מאוד רחב, ואז דרך אגב על זה אפשר לדבר מתוך המשפט. אפשר לדבר מחוץ למשפט. אפשר לדבר גם וגם לפעמים. אפשר להיות יותר דוקטרינרי, אפשר להיות יותר ביקורתי וכך הלאה. אני אוהב את הרעיון של ללכת על דברים קונקרטיים. אם אני חושב מי הקהלים שבעצם דיברו עליהם פה, אז היה לי דיבור אחד על הקהל הרחב. אנחנו רוצים להגיד משהו שהוא אולי יותר בעל מסר חינוכי לקהל הרחב. יש היום ויכוח סביב כל מיני סוגיות. לפעמים ממש מדברים על שוויון, לפעמים זה רק מסביב לשוויון ולהציג איזה נרטיב, בחלקו אולי נרטיב ישן, אולי נרטיב חדש או צורת הצגה חדשה, אולי באזורים שבעבר אפשר היה לחשוב שלא צריך לדבר עליהם, שהם מובנים מאליהם ועכשיו הם כבר לא כל כך מובנים מאליהם או צורות חדשות שהסוגיות האלה עולות ולפעמים אתה צריך לנסח מחדש דברים. אני חושב שזה אתגר לנסח נרטיב לציבור הרחב. קהל שני זה נראה יותר בתי משפט. זה לא חייב להיות רק במישור החוקתי כמובן. אני דווקא אוהב את הרעיון של לקחת דברים קונקרטיים. זה יכול אחד או כמה, ומישהו יכול גם להגיע מהגדול, אבל אני חושב שמחויבות לפרוייקט שיש לו היבט ישומי זה לא להישאר שם אלא להתחיל מהגדול, מהלמעלה, מהעקרוני, מהאבסטרקטי ולתת דוגמאות קונקרטיות ולהציע שם או לציבור או לבתי המשפט או לקבוצה שאני חושב שעלתה פה לפחות בנייר, וזה מוסדות או אדמיניסטרציה, פרקליטות, ביטוח לאומי וכך הלאה, של דילמות או איך לחשוב. אני חושב על זה אפילו ברמה שאתה מגיע ומדבר בפני קבוצות, ויוצא לי לדבר גם בפני קהל רחב, לפעמים בפני שופטים, לפעמים בפני אנשים מהביטוח הלאומי או מבקר המדינה וכך הלאה, ואז אתה צריך לנסח נרטיב של איך

אנחנו מבינים את זה, גם הבניה של קונספט וגם, הנה, דברים קונקרטיים מהחיים שאנחנו נתקלים בהם היום, חלקם כמו שאמרתי זה חדש, חלקם זה גלגולים שאנחנו מכירים אותם משהו. סביב הדברים האלה אני חושב גם הפורמט של קובץ מאמרים מאפשר בתוכו את הגמישות שכל אחד גם לפי מה שמעניין אותו וגם הגישה שלו, אם הוא יתחיל מלמעלה למטה, ממש לקחת מקרה קונקרטי ולנתח אותו ולהציג ואז אולי להתייחס לכמה קהלים בבת אחת או מאמר שמתייחס לקהל אחד. אני כותב עכשיו ובראש שלי יש את האדמיניסטרציה של ביטוח לאומי או הלשכה לשירותים חברתיים ואני רוצה להגיד להם משהו על איך אני תופס או איך המשפט תופס. זו ההצעה שלי לגבי קונקרטיזציה לפרוייקט שלנו, איך זה יכול להתקדם.

פרופ' ישראל (איסי) דורון:

אני איסי. חמש נקודות קצרות. אחד, אני נשוי, אב לשלושה ילדים. אני גר בגליל במקום שנקרא גילון. זה ליד כרמיאל. זה ישוב קהילתי. אני היום ראש החוג לגרונטולוגיה, למדעי הזקנה באוניברסיטת חיפה.

אני חייב להגיד שזו פעם ראשונה שאני במקום הזה. אני שמעתי על זה רבות. אני באמת הרגשתי מאוד כבוד. פרופ' קרמינצ'ר היה מורה שלי, נטע היתה עורכת דין בכירה כשאני הייתי רק ילדון באגודה. א', אני חייב להודות שהרגשתי מאוד כבוד ואני שמח ומודה שהזמנתם אותי.

דבר שלישי, לגבי שוויון, אני גם בבית ספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת חיפה. אני מלמד שוויון וצדק חברתי הרבה מאוד שנים. אני חייב להודות שככל שאני מלמד את זה יותר, אני יותר ספקן לגבי המושג שוויון. אני לאורך השנים יותר ויותר מבין או מזדהה עם האמירה ששוויון בלי ערכים זה בעצם ערך ריק מתוכן ולכן לעולם אתה צריך להתחבר למשהו שימלא אותו תוכן, אחרת אתה באמת נותר תלוש.

הנקודה הרביעית, אני בא לפה בגלל שעולמי היום צר כעולמם של הזקנים. אני בעשרים שנים האחרונות ניהלתי בין שבעה לעשרה עתירות לבג"צ, חלקם כעותר, סביב אפליה מטעמי גיל. בכולם נכשלת, כולל בעתירה האחרונה של פרופ' גביש סביב ביטול אי חוקתיות חוק גיל פרישה. חשבתי שאני אולי יכול להיתרם ולתרום בהבנה שלי למה בעצם עשרים שנה הזקנים נכשלו תחת הטיעון של אפליה בערך השוויון בקבלת פסק דין עקרוני שעליו חלמנו עשרים שנה, שבו בית משפט עליון כן יכיר בכך שחוק גיל פרישה הוא אכן לא רק פגיעה בכבוד האדם אלא גם לא מידתי, ובכך נכשלת.

הנקודה האחרונה זו הצעה. אני חושב שיש פה בעולם הזה שני קהלים. יש את הקהל של המכון או עמיתים או חברים, שזה הבית או סמי בית. יש פה אנשים שהם חיצוניים. אני אהיה אתכם טיפה גלוי ואני מקווה שאני לא אהיה יהיר. כאיש אקדמיה, בניגוד לאילן אולי, אנחנו מאוד עמוסים. יש לנו הרבה מאוד מחויבויות. יש הרבה מאוד קבוצות שמזמינים אותנו. התחרות לאן ללכת היא מאוד גבוהה. אני באופן אישי רק יכול להתוודות שדיונים אבסטרקטיים או תיאורטיים או קונספטואליים על שוויון, אני מרגיש שאני פחות מתחבר. לעומת זאת דיונים קונקרטיים או ספציפיים, מה שזיהיתי, יש פה אנשים שבאים באמת עם איזה עניין אישי על תכנון ובניה או חסמים או בירוקרטיה, ולקיים סדרה של דיונים שכל בן אדם מציג קיים מאוד קונקרטי, מאוד ספציפי, מאוד ישראלי, מאוד קונטקסטואלי, עם פרטים, עם עובדות וטוען טיעון קצר והקבוצה מגיבה, מתייחסת וכל אחד תורם את הזווית מבט שלו באופן שמאפשר לאותו אדם לראות תמונה יותר שלמה של מה שאותו מעניין, אותי זה יותר יעניין.

ד"ר מיטל פינטו:

רציתי להגיד משהו קצר לגבי הדברים שאלי הזכיר עם האינדיבידואליזם ונקודת המבט, לעומת זאת נקודת המבט הקבוצתית. איך שאני רואה את זה לפחות, דווקא כל הדיון באפליה מוטה באיזושהי עדיפות דווקא לזווית הקבוצתית ולא לזווית האינדיבידואלית, למרות שאני יודעת שנקודת המבט הזאת הזכרת היא מאוד מקובלת להגיד שזה ליברליזם וזה אינדיבידואלי, אבל דווקא אם אתה מסתכל למשל על עילות האפליה, הנושא הזה של לקחת עילות מסוימות שמשויכות לקבוצות מסוימות, בעיניי יש פה הסתכלות מאוד קבוצתית. יש פה דווקא איזשהו משהו שאומרים, יש קבוצות מסוימות בחברה שאנחנו לוקחים את האינטרסים שלהם או לוקחים את הבעיות שלהם הרבה יותר ברצינות מאשר אולי בעיות של קבוצות אחרות.

ד"ר גיא לוריא:

הרעיון של הסדנא בעצם מונח על הנייר. זה בין היתר גם ההזמנה וגם תכנית של פגישות. הרעיון היה להתחיל עם פגישות יותר קונספטואליות והדיון הבא שאמור להיות הוא ביקורות על הגישה הליברלית שיציג פרופ' פילק ואז לעבור בפגישות הבאות לדברים יותר קונקרטיים, אז יש את הפגישה של חסמים, להסתכל על מופעים של מי באמת אמורים ליישם את זה וכו', את השוויון ושאלות יותר קונקרטיות. הרעיון היה לנסות להסתכל באופן יותר דיסציפלינארי על השאלה הזאת של משפט ושוויון מתוך תפיסה שאנשים שהם לא משפטנים, גם יש להם מה להגיד על זה. לא הצגתי את עצמי, אבל אני גם היסטוריון וגם משפטן. אלו המחשבות שלי.

פרופ' מרדכי קרמניצר:

אני עדיין בתחושה שאנחנו צריכים לעכל את השיח. מה שאני כן מציע, בסוף אנשים עושים בסדנא, זו עדיין אמונת, מה שהם רוצים לעשות בסדנא ולכן ככל שיש פה אנשים שרוצים להציג נושא, תפיסה, גישה, הם מוזמנים להגיד לנו מה הם היו רוצים לעשות כאן, כי מה שלא ילך, לא נצליח לעשות שמישהו יבוא עם רעיון שמוצא חן בעיניו והקבוצה כולה תירתם לרעיון. זו אני חושב יומרה גדולה מדי. היא לא מתיישבת עד הסוף עם הרעיון של שוויון בין בני אדם, שלכל אחד יש את הרעיונות ואת התפיסות שלו. התכנית שאנחנו חשבנו עליה היא תכנית נפלאה אבל היא ניתנת לשינויים, לשיפורים. היא בסיס למשא ומתן, אז זה יעזור לבנות משהו אם נבין מה אתם הייתם רוצים להציג פה, אבל אנחנו לא פותרים את עצמנו מזה שאנחנו ננסה לבוא עם איזשהו קונספט יותר מגובש אחרי שנחשוב על הדברים ששמענו. אני רק רוצה להתנצל בפני ברק שהדיון הכללי הזה עשה קצת עוול לדברים שלו. לי למשל יש הרבה שאלות שאותי לפחות הן מעניינות לגבי הדברים שברק אמר, שלא נוכל להביא אותם לידי ביטוי, אבל אני מניח שברק יסכים לענות לי על השאלות גם שלא במסגרת הזאת.

ד"ר אורית קמיר:

המבנה יהיה שבכל פעם יציג אדם אחד? כי אם רוצים לעשות משהו כמו שהציע איסי, אולי אפשר שאיסי יציג חצי שעה ואבישי יציג חצי שעה.

פרופ' מרדכי קרמניצר:

האמת היא ששעתיים לדיון הוא נטו. בסוף, בגלל שלא מתחילים בזמן וכו', אז יש שעתיים, שעתיים וקצת. אני לא יודע עד כמה זה מאפשר לעשות צדק לשני נושאים. אם יש אנשים שרוצים להציג יחד או שיש איזה רעיון לחלוקה, צריך לשקול אותו. אין איזו כוונה לעשות משהו דחוס. אפילו אני רוצה להגיד דבר יותר מרחיק לכת, שכרגע הסדנא שבנינו, יש בה ששה מפגשים, אבל אם אנחנו נחשוב שיוצא משהו מעניין ומועיל מההתכנסות, אז לא חייבים לנעול את זה, כך שאנחנו לא באיזה לחץ של זמן מיוחד.

ד"ר אבישי בניש:

אולי רק הצעה. עברנו מהר מאוד לדברים מאוד קונקרטיים. בגלל שהצבתם את הנושא של הספר וכך הלאה, אז יכול להיות שאפשר במקביל למפגשים הראשונים כבר להתחיל להריץ. אולי לחלק מהאנשים, הם רוצים להתחיל לגבש, האם הם רוצים להציע פרק כזה ועל מה הוא יהיה? אולי להתחיל לחשוב על האבסטרקט. אני חושב שאז נוצרת מעין סדנא כזאת שהיא כבר קונקרטית יותר. אפשר לחשוב או על שלב אחד או שניים שבהם מציגים דברים וכך זה כבר מתגבש לכיוון של ספר. זו נקודה אחת. נקודה שנייה, אם לא כולם יכולים להגיע לכל המפגשים, השאלה האם אפשר לקבל באודיו או משהו כזה, מפגש שאתה לא נמצא בו.

פרופ' מרדכי קרמניצר:

יש פה מתח מעניין בין התשובה שכנראה שאפשר לבין זה שזה לא רצוי שישב פה איש אחד וכל האחרים בעצם יצפו בוידאו.

ד"ר גיא לוריא:

יש כמובן אנשים שלא יכלו להגיע לפגישה הזאת ואמרו שהם יבואו לפגישה השנייה. היו גם כאלה שאמרו שהם יגיעו ולא הגיעו וגם כאלה שאמרו מראש שיבואו לפגישה הבאה.

פרופ' מרדכי קרמיניצר :

תודה רבה.